

Helvete eller fristed?

En sammenligning av sinnssykediskursen i Amalie Skrams romaner om Else
Kant og Tove Ditlevsens romaner om Lise Mundus

Tomine Hovda

Masteroppgave i nordisk litteratur
Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studium
Universitetet i Bergen
Våren 2023

Forord

Tid for takk! Takk til Christine Hamm for stødige veiledning. Jeg forlater alltid kontoret ditt full av motivasjon. Takk til gjengen på lesesal og på masterforum. Takk til dere som har korrekturlest. Takk til mamma og bestemor for at dere alltid støtter meg. Til slutt – takk for tålmodigheten, Martin.

Innholdsliste

1	Innledning.....	1
1.1	To stormfulle forfatterliv.....	3
1.2	Litterære skildringer av en kvinnes møte med psykiatrien	6
1.3	Det selvbiografiske.....	7
1.4	Fremgangsmåte	8
2	Resepsjonskapittel.....	10
2.1	Resepsjonen av Amalie Skrams <i>Professor Hieronimus</i> og <i>På Sct. Jørgen</i>	10
2.1.1	Samtidens avisanmeldelser	10
2.1.2	Posisjoner i forskningslitteraturen.....	12
2.2	Resepsjonen av Tove Ditlevsens <i>Ansigerne</i> og <i>Vilhelms værelse</i>	16
2.2.1	Samtidens avisanmeldelser	16
2.2.2	Nåtidige omtaler og posisjoner i forskningslitteraturen.....	19
3	Teori og metode	24
3.1	Foucault og diskursbegrepet.....	24
3.2	Foucault om den psykiatriske institusjonens historie.....	28
3.3	Idealet om den totale institusjonen i Danmarks psykiatrivesen	30
3.4	Goffman og den totale institusjonen	32
3.5	<i>Galskapens historie</i> og <i>Anstalt og menneske</i> : komplementerende lesninger?	36
4	Institusjonsopphold i helvete.....	38
4.1	Amalie Skrams romaner om Else Kant	38
4.1.1	Fortellerteknikk og struktur.....	39
4.2	Else Kants syn på sinnssykdom, arbeidspress og patriarkalske forhold	42
4.3	Legene og sykepleiernes syn på sinnssykdom	44
4.3.1	Lege-pasient-forholdet	44
4.3.2	Den diagnostiske kulturen.....	47
4.3.3	Sykepleierne	49
4.4	Behandlingen av de sinnssyke.....	50
4.4.1	Arkitektonisk utforming og innkvarteringsprosedyrer.....	50
4.5	Helvete hos Skram	53
4.5.1	Kvinnesamhold.....	55
4.5.2	Tilpasningsstrategier	56
4.5.3	Den rettighetsløse pasient.....	57
4.6	Den kjønnede sinnssykediskursen.....	59
4.7	Sinnssykediskursens forskjellige utelukkelsessystemer.....	60
4.7.1	Institusjonenes hierarkiske oppbygning	61
4.7.2	Medisinsk kunnskap	62

4.8	En diskurs som provoserer	63
5	Frihetsfølelse på lukket avdeling.....	65
5.1	Tove Ditlevsens romaner om Lise Mundus	65
5.1.1	Fortellerteknikk og struktur.....	66
5.2	Lise Mundus og den nye tid	69
5.2.1	Hushjelpen Gitte som representant for den nye tid	69
5.2.2	Den paradiske husmoren, arbeidsplass og patriarkalske forhold.....	72
5.3	Legene og sykepleiernes syn på sinnssykdom	75
5.3.1	Et gjennomgående fokus på tilfriskning.....	75
5.4	Behandlingen av de sinnssyke.....	79
5.4.1	Institusjonens arkitektur, praksis og hierarkiske oppbygning	80
5.4.2	Innkvarteringsprosedyrer og bruk av tvang	83
5.5	Helvete hos Ditlevsen.....	85
5.5.1	Sinnssykdom som en form for frihet.....	87
5.6	Synet på sinnssykdom utenfor institusjonen	89
5.6.1	Justisministeren og ombudsmannen.....	91
6	Avsluttende sammenligning	92
	Litteraturliste	97
	Sammendrag.....	101
	Abstract	102
	Oppgavens profesjonsrelevans	103

1 Innledning

Amalie Skrams institusjonsromaner *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen*, ble begge utgitt i 1895. De skildrer hvordan den kvinnelige kunstneren Else Kant legges inn på psykiatrisk sykehus etter en lengre periode med uro, søvnløshet og vrangforestillinger. Malerinnen opplever å ikke strekke til, verken som ektefelle, mor eller kunstner. Hun har til å begynne med stor tiltro til overlege Hieronimus, og går av den grunn frivillig med på å legges inn på avdelingen hans. Det viser seg imidlertid etter kort tid at forventningene ikke innfris: «'Dette er helvede,' tænkte Else. 'Den, som har lavet læren om helvedes pinsler, har uden tvil ved en fejtagelse vært på en eller anden sjette afdeling, med en eller anden Hieronimus til øverste'» (Skram, 1895a, s. 115). Else sammenligner institusjonstilværelsen med helvete, motsetter seg det patriarkalske sykehussystemet og stemples som «sinnssyk».

Spørsmålet om hvem som er syk og hvem som ikke er det, opptar også den danske forfatteren Tove Ditlevsen, som blant annet tar opp diskusjonen i romanen *Ansigterne* fra 1968. Tematikken viderefører hun i oppfølgerromanen *Vilhelms værelse* fra 1975. I romanene møter vi barnebokforfatter Lise Mundus som etter en lengre periode med hallusinasjoner og vrangforestillinger tar en overdose piller, uten egentlig å ville dø. Som en følge av overdosen legges hun inn på psykiatrisk sykehus, som hun opplever som et fristed: «Pludselig huskede hun [Lise] det hele og smilede ud i luften af befrielse. Hun var sluppet fra dem, hun var faldet ud af deres erindring som en fisk gennem et brudt sted i nettet» (Ditlevsen, 1968, s. 51). Institusjonsoppholdet til Lise Mundus arter seg annerledes enn for Else Kant. En diskusjon om normalitetsbegrepet og psykiatrisk praksis er likevel å finne igjen også i dette romanuniverset.

Allerede første gang jeg leste Ditlevsens romaner om Lise Mundus stod parallellene til Skrams institusjonsromaner tydelig frem for meg. Forfatterne tar i stor grad opp den samme tematikken. De skriver om psykisk ustabilitet, familieforhold, evnen til å skape kunst og innleggelse i psykiatrien. En forskjell er likevel de to protagonistenes reaksjon på egen innleggelse. Mens Else Kant hele tiden kjemper for å skrives ut, finner Lise Mundus seg etter hvert til rette som pasient i psykiatrien. Hvordan kan det ha seg at Lise trives, mens Else kjemper om å slippe fri? Kan den ulike reaksjonen forklares med en utvikling i det man med Foucault kan kalle en sinnssykediskurs? Hvordan kommer den i så fall til uttrykk i romanene

om Else Kant og Lise Mundus? Jeg vil altså analysere sinnssykediskursen i de litterære verkene fra 1895–1975, og undersøke hvordan den endrer seg. Jeg går da ut fra at endringen i sinnssykediskursen i litteraturen svarer til sinnssykediskursen slik den endret seg i den danske kulturen.

Romanene er egnet til en slik sammenligning av litterære og kunstneriske endringer også fordi de skildrer kvinner i like situasjoner før innleggelsen. Både *Professor Hieronimus* og *Ansigterne* åpner med bildet av en kvinnelig kunstner som sliter med å få fullført sitt påbegynte kunstprosjekt. Første gang vi møter Else befinner hun seg hjemme i atelieret sitt:

Å gud nej – hun fik det ikke til – hun fik det ikke til! Det var aften i atelieret med stærkt lampelys. Fru Else Kant stod fortvivlet foran staffeliet med det gråt i gråt bemalte lærred. Nu havde hun holdt på nat og dag i over et år, slidt sjælen ud af kroppen på sig, for at få frem, hvad hun havde på hjærte. Men jo længer det led, jo værre det blev [...] Å gud, gud, hvad skulde, hvad *skulde* hun gjøre! Hun, som dog engang havde kunnet noget, som havde vakt denne dejlige forbitrelse hos de «pene» i publikum. Men nu havde det sagt stop. Pludselig stop (Skram, 1895a, s. 1).

Professor Hieronimus åpner med beskrivelsen av en fortvilet kvinne som i over ett år har forsøkt å ferdigstille maleriet sitt. En tilsvarende beskrivelse er å finne igjen i åpningen av *Ansigterne*. Her møter vi forfatteren Lise Mundus, som må trekke pusten før hun kan nærme seg skrivebordet i arbeidsværelset sitt. Pulten er preget av en sirlig orden og skrivemaskinen er dekket av støv, noe som vitner om at ingen har arbeidet ved den på en stund:

Lise stod op af sengen og åbnede døren til sit arbejdsværelse. Hun trak vejret dybt og stirrede på sin skrivemaskine, der stod støvet og urørt og bredte sig anklagende på skrivebordet, der var præget af den forstemmende orden, der kom af, at ingen nogensinde arbejdede ved det [...] Hun tænkte: hvis jeg igen begynder at skrive, vil hele dette mareridt være forbi (Ditlevsen, 1968, s. 22).

Lise går rundt og håper på en forløsning. Dersom hun bare klarer å skrive igjen, vil marerittet hun befinner seg i være over. De to protagonistenes kriser er imidlertid sammensatte, og handler ikke kun om den kunstneriske sperren. I begge tilfeller foreligger det forventninger om at kvinnene skal kombinere rollen som kunster, mor og ektefelle, og krysspreset kulminerer i en innleggelse for både Else og Lise.

Begge kvinnene har forventninger knyttet til oppholdet på psykiatrisk sykehus, men ingen av dem får ønskene innfridd. Else Kant ser særlig frem til å settes i kontakt med en overlege som Hieronimus: «Det skal bli godt at få tale med en mand som Hieronimus. Forklare ham, hvordan jeg har det i ét og alt» (Skram, 1895a, s. 22). I ambulansen, på vei mot sin nye avdeling, drømmer Lise Mundus om et trygt kvinnefellesskap. Hun forestiller seg at hun snart

skal «ligge i en hvid seng og være omgivet af blide og venlige kvinder, med hvem hun kunne snakke lavmælt om mænd og kærlighed. På dette nye sted ville rædslerne være forbi» (Ditlevsen, 1968, s. 57). Det viser seg imidlertid at Hieronimus ikke tar seg tid til å samtale ordentlig med Else, og Lise plasseres tidlig på ett av avdelingens enerom. Sykehusenes praksis med å ta imot de syke kvinnene gjenspeiler trolig en forståelse av deres behov slik det var definert av den medisinske og psykologiske diskursen.

Diskursen kommer altså til uttrykk gjennom kvinnenens innlosjering på sykehusets lukkede avdeling. Like etter innleggelsen blir både Else og Lise tvunget til å oppgi alle sine personlige eiendeler. Else, som i forkant fikk beskjed om å pakke med seg en reiseveske, reagerer med fortvilelse:

«Får jeg ikke min vadsæk?» spurte Else.
«Nej, den blir i min varetægt.»
«Men der er så mange ting, jeg skal bruge – Min uhrnøgle – har de også tat mit Uhr?»
«Her er det forbudt at ha noget som helst» (Skram, 1895a, s. 47).

Else får beskjed om at det ikke er tillatt med personlige eiendeler på avdelingen. Også Lise innser etter kort tid at dette er tilfellet: «De havde taget hendes armbåndsurs, og guldlænkerne om hals og håndled var også væk» (Ditlevsen, 1968, s. 53). I forbindelse med Lises institusjonsopphold forekommer det dessuten tilfeller av beltelegging. Til tross for tvangstiltak lyver Lise om at hun hører stemmer i et forsøk på å bli værende på avdelingen. Elses vedvarende ønske om å slippe fri står i sterk kontrast til Lises brennende ønske om å bli værende, og situasjonen reiser naturlig spørsmålet om hva som kan ha skjedd med sinnssykediskursen som gjør at to kvinner som tilsynelatende opplever mye av det samme, har så ulike syn på utskrivelse.

1.1 To stormfulle forfatterliv

Amalie Skram (1846–1905) debuterte med fortellingen «Madam Høiers leiefolk» i 1882. Hennes romandebut, *Constance Ring*, kom tre år senere og ble i samtiden oppfattet som en selvbiografisk fortelling om hennes første ekteskap. Hennes neste verk, *Hellemysfolket* (1887–1898), trekkes ofte frem som hovedverket i forfatterskapet,¹ og det er som regel denne romanserien som løftes frem i litteraturhistoriske samleverk.² Skram har også sjokkert og imponert med sine kvinneskildringer i ekteskapsromanene *Constance Ring*, *Lucie* (1888), *Fru*

¹ Det finnes forskere som stiller seg kritisk til fremhevingen av *Hellemysfolket* på bekostning av andre deler av Skrams forfatterskap, deriblant Engelstad (1984, s. 13).

² Eksempel på et slikt samleverk er *Norsk litteraturhistorie* (2012) av P.T. Andersen.

Inés (1891) og *Forraadt* (1892). I sin doktoravhandling fra 1984 omtaler litteraturforsker Irene Engelstad Skrams ekteskapsromaner som sammenbruddsromaner,³ mens institusjonsromanene *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen* får samlebetegnelsen gjennombruddsromaner (Engelstad, 1984, s. 14). Dette er en påstand jeg studerer nærmere i oppgavens resepsjonskapittel.

Amalie Skram levde et stormfullt liv. Som attenåring ble hun giftet bort til en langt eldre mann. Ekteskapet endte i et nervøst sammenbrudd, en innleggelse på Gaustad asyl i Norge og til slutt skilsmisse. Siden flyttet hun til København, giftet seg på nytt, før hun igjen ble rammet av et alvorlig nervesammenbrudd. Som følge av sammenbruddet ble hun i 1894 lagt inn ved Kommunehospitalets 6. avdeling. Innleggelsen var frivillig, men skjedde i samråd med Skrams daværende ektemann og deres huslege. Kort tid etter innleggelsen ytret Skram ønske om å dra hjem. Knud Pontoppidan, som var fungerende overlege ved avdelingen, og ifølge den danske litteraturforskeren Vagn Lyhne «den danske psykiatris ubestridte førstemand på daværende tidspunkt» (Lyhne, 1981, s. 9), holdt henne tilbake mot hennes vilje. Den 2. mars ble hun overført til St. Hans hospital i Roskilde, hvor hun oppholdt seg til april. Skrams tvangsinnleggelse kunne i samtidens København føres inn i en rekke av flere. Tvangsinnleggelsene medførte debatt, og i forskningslitteraturen er det, foruten den om Amalie Skram, ofte tre konkrete saker⁴ som løftes frem som de mest sentrale i debatten.⁵

Det er ikke før etter sin død at Skrams skrivekunst for alvor blir anerkjent, men til gjengjeld er forfatterskapet fremdeles aktuelt. Senest høsten 2022 utkom alle fire bind av *Hellemyrsfolket* i ny tysk oversettelse ved forlaget Guggolz. Noen år tidligere ga samme forlag ut *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen* som et tysk ettbindsverk. Romanene finnes også i engelsk oversettelse under tittelen *Under Observation*. Også på norsk jord er Skrams forfatterskap fremdeles under lupen, og i juni 2022 publiserte Ingri Løkholm Ramberg doktoravhandlingen *Imot institusjonen*, som blant annet tar for seg institusjonsrommets betydning i Skram og Hamsuns romaner om institusjonalisering. Ramberg plasserer institusjonen i forgrunnen, og ulike rom og romforflytninger analyseres. Felles for våre prosjekter er fokuset på

³ Noe som blant annet kan forklares med at alle ekteskapsromanene ender med døden for en av ektefellene.

⁴ Disse sakene omhandler etatsråd Peter Munthe Brun, skredder Karen Maria Andersen og grevinne Adeline Schimmelmann.

⁵ Eksempler på vitenskapelige utgivelser om debatten er Vagn Lyhnes *Eksperimentere som en gal. Psykiatriens sidste krise* (1981); Mogens Gradenwitz' *Knud Pontoppidan og patienterne: etatsraaden, syypigen, Amalie Skram, gevinden* (1985) og Mogens Møllergårds *Epoker i dansk psykiatri* (2000).

institusjonen. Ettersom jeg i mitt prosjekt er opptatt av fremstillingen av sinnssykediskursen, undersøker jeg den psykiatriske praksis, både språklig og institusjonelt. Jeg er dessuten opptatt av hvordan romankarakterer utenfor institusjonen ser på sinnssykdom, og undersøkelsene mine strekker seg av den grunn også ut av den institusjonelle sfæren.

I likhet med Amalie Skram skriver Tove Ditlevsen (1917–1976) romaner om ekteskap og psykisk sykdom. Forfatteren debuterte med diktsamlingen *Pigesind* i 1939, men hennes store gjennombrudd kom ikke før i 1943 med romanen *Barndommens gade*. Forfatteren levde et turbulent liv preget av flere ekteskap, rusavhengighet og psykiske vansker. Hun gjennomførte flere selvmordsforsøk, noe som medførte hyppige innleggelse i psykiatrien. Ditlevsen ble, en septemberdag i 1974, funnet så godt som død i et skogbryn. Selvmordsforsøket medførte en innleggelse på Rigshospitalets psykiatriske klinikk, og kort tid etter var Ditlevsen igjen å finne ved skrivemaskinen. Arbeidet resulterte i utgivelsen av ekteskapsromanen *Vilhelms værelse* året etter (Andersen, 2022, s. 157).

Til slutt gjør Ditlevsen alvor av selvmordsforsøkene, og i begynnelsen av mars 1976 blir hun funnet død i leiligheten til en bortreist venninne. I forordet til den nyutgitte Ditlevsen-biografien presiseres det at «[s]ynet på Ditlevsens bøger, kvinde- og kunstnerrolle har ændret sig markant» (Andersen, 2022, s. 7), og mens hun i samtiden møtte en del motstand, særlig for skrivestilen sin, har hun i senere tid blitt løftet frem som et litterært forbilde. Dette er en beskrivelse som også karakteriserer Skrams forfatterskap.

Det er ikke bare den nyutgitte biografien som vitner om en fornyet interesse for Ditlevsens forfatterskap. At danske Gyldendal oppretter en egen Instagram-profil i Ditlevsens navn, omtrent samtidig som det norske forlaget Oktober gir henne en egen hashtag, #lestoveditlevsen, forteller oss at forfatterskapet gjennomgår en ny vår. I 2018 ble det dessuten bestemt at den danske forfatteren skulle oversettes og bli en del av forlaget Penguins serie Modern Classics. Bestemmelsen innebar at ikke bare én, men tre av Ditlevsens verker skulle oversettes og innlemmes, deriblant *Ansigterne*. Av danske forfattere er det kun Karen Blixen som tidligere har fått innpass i klassikerserien (Helle, 2018). De engelske oversettelsene bidrog til revitaliseringen av Ditlevsens forfatterskap, og sikret forfatteren lesere også utenfor Norden.

1.2 Litterære skildringer av en kvinnes møte med psykiatrien

Mens tematikken hos Skram og Ditlevsen er lik, er det litterære språket ulikt.

Litteraturhistorisk lar Skrams institusjonsromaner seg plassere innenfor ekspresjonismen og symbolismen, og romanene svarer dermed godt til sin litterære samtid sammenlignet med *Afkom* (1898), siste del av *Hellemysrsfolket*, som i stor grad er et naturalistisk verk. Til tross for at institusjonsromanene ikke lar seg kategorisere som naturalistiske, blir spenningsforholdet mellom naturalisme og symbolisme tematisert i Else Kants ufullførte maleri.

Else lar seg fascinere av lidelse, noe hun forsøker å gi kunstnerisk uttrykk for i bildet hun maler. Men fascinasjonen kommer også til uttrykk i møtet med de syke medpasientene. Ved åpningen av romanen *Professor Hieronimus* forsøker Else å ferdigstille et maleri av livsangstens symbol. Målet er å fremstille lidelsen, men som tidligere beskrevet klarer ikke Else å fullføre det påbegynte maleriet. At Else fremstiller lidelsen og ikke «søde, yndige bilder med smilende landskaper og flitterstasfigurer» (Skram, 1895a, s. 2), er en bevisst handling, noe professor Hieronimus betrakter som abnormt. Overlegen bruker Elses interesse for naturalistisk kunst som et argument for å holde henne på avdelingen, noe jeg kommer nærmere inn på i oppgavens analysedel.

I tilfellet med Ditlevsen befinner vi oss innenfor modernismens epoke i skandinavisk litteratur. Som vi kommer til å se ble hun flere ganger kritisert for å ikke være på høyde med sin tid. Hun skrev ofte selvbiografiske og realistiske romaner. *Ansigterne* og *Vilhelms værelse* representerer likevel en problematisering av moderne livsformer,⁶ som er typisk for modernismen. Det kan blant annet virke som de modernistiske forfatterne, i romanen representert i form av stemmer i Lises hode, har en sammensvergelse mot henne. Stemmene understreker at «[m]odernismen er aldrig gået op for hende. Ungdommen griner ad hende» (Ditlevsen, 1968, s. 75). Videre kritiserer de diktene hennes, som de hevder «er håbløst banale [...] fylt med betroelser om, hvad De føler, at De føler, når De føler» (Ditlevsen, 1968, s. 141). Fortellerstemmen i romanen utgjør imidlertid modernismens motstemme, og konstaterer at «[m]oderne forfattere får jo ikke deres bøger trykt. De hænger dem op i et lokale, og tilskuerne går ind i dem og spiller selv med ligesom en af personerne» (Ditlevsen, 1968, s. 135). Sitatene illustrerer Lise Mundus' ambivalente forhold til modernismen, og vitner på

⁶ Kritikken kommer særlig til uttrykk i forholdet mellom Lise og hushjelpen Gitte.

samme tid om at det i romanene om henne, i likhet med romanene om Else Kant, er mulig å skimte konturene av en kunstdebatt.

1.3 Det selvbiografiske

Som antydnet ovenfor har Skram og Ditlevsen oppholdt seg på de samme psykiatriske institusjonene, henholdsvis Kommunehospitalet i København og St. Hans i Roskilde. Det finnes anmeldere og forskere som har vært opptatt av det selvbiografiske materialet i institusjonsromanene.⁷ Formålet med mitt prosjekt er ikke å analysere romanene som selvbiografiske beretninger. Jeg vil ikke finne ut mer om Skram og Ditlevsen som historiske personer, men er interessert i å lese dem som vitner til sinnssykediskursen i samfunnet. Jeg vil også se hvordan samhandlingen mellom leger og pasienter, og praksisen ellers på sykehusene, fungerer. Derfor henter jeg også inn teori av sosiologen Erving Goffman.

Enkelte vil innvende at det er problematisk at jeg omtaler Goffman som en arvtaker av Foucault, ettersom Goffman i stor grad bygger på tankene til filosofen Jean-Paul Sartre (som Foucault ville gjøre opprør mot). I avhandlingens teorikapittel argumenterer jeg likevel for at Foucaults *Galskapens historie i opplysningens tidsalder*⁸ og Goffmans *Anstalt og menneske*⁹, begge utgitt i 1961, komplementerer hverandre. Mens Foucault arbeider arkeologisk gjennom gamle arkiver, er Goffman tilhenger av en interaksjonell tilnærming. Når det kommer til galskap og normalitet er Foucault dermed opptatt av hvordan menneskers oppfatning av slike fenomener er innebygd i diskurser som påvirker vår tenke- og væremåte. Goffman derimot studerer fenomenene som resultat av sosial interaksjon.

En slik sammenlignende undersøkelse av materiale er ikke blitt gjort før, men i artikkelen «The Madwoman in the Spacious Apartment: Tove Ditlevsen's *Ansigtterne*» fra 1995 leser den amerikanske litteraturviteren Susan C. Brantly *Ansigtterne* i lys av *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen*. I den forbindelse omtaler hun Else Kant som Lise Mundus' litterære bestemor, og argumenterer for at 1800-tallskvinnens angst har overlevd hos Ditlevsen til tross for at samfunnet tilsynelatende har imøtegått «den gale kvinne» på noen områder (Brantly,

⁷ I tilfellet med Skram bør Antonie Tiberg og Borghild Krane nevnes.

⁸ Originalt utgitt i 1961 med tittelen *Histoire De La Folie a L'Age Classique*. Videre i denne oppgaven refereres det til bokens norske korttittel *Galskapens historie*.

⁹ Originalt utgitt i 1961 med tittelen *Asylums*.

1995, s. 257–263). Men hun utvikler altså ikke sammenligningen nærmere. Imidlertid finnes det omfattende studier av sinnssykdom gjennomført av andre kvinnelige forfattere.

De amerikanske litteraturforskerne Sandra Gilbert og Susan Gubar har analysert kvinnekarakterer i en rekke engelske 1800-talls verk, og i sitt hovedverk *The Madwoman in the Attic*, kommer de frem til at flere av kvinnekarakterene preges av en form for dobbel innesperring, hvilket medfører både intellektuelle og kunstneriske begrensninger. Brantly er med andre ord ikke alene om å studere forholdet mellom galskap og kvinners posisjon, og som vi skal komme tilbake til i resepsjonskapittelet har også Jette Lundbo Levy, Pil Dahlerup, Christine Hamm, Irene Engelstad og Unni Langås anlagt feministiske perspektiver i sine lesninger av Skrams romaner. Flere av dem er opptatt av beskrivelsene av kvinnens posisjonering i romanene, og Else Kant løftes frem som en positiv rollemodell i denne sammenheng. Fra 1980-tallet kom også psykoanalytiske lesninger til, blant annet representert ved nevnte Engelstad og Langås, samt den danske litteraturforskeren Lise Busk-Jensen.¹⁰

Der de psykoanalytiske lesningene i særlig grad fokuserer på skildringene av psykisk syke pasienter, har man de siste årene sett en oppblomstring av forskningsfeltet medisinsk humaniora hvor flere forskere i stedet setter søkelys på institusjonen. Dette er blant annet tilfelle i den allerede nevnte doktoravhandlingen til Ingri L. Ramberg. Min avhandling skriver seg inn denne forskningstradisjonen, idet jeg skildrer møtet mellom enkeltmennesket og legevitenenskapen, som i de valgte romanene representeres av en overlege. Ved å hente inn Tove Ditlevsens romaner har jeg mulighet til å si noe om endringer i synet på sinnssykdom, både som et resultat av endringer i samfunnet og som en forklaring på Elses og Lises ulike reaksjoner.

1.4 Fremgangsmåte

Denne avhandlingen er inndelt i seks kapitler. I kapittel 2 presenterer jeg verkenes resepsjonshistorier. Hvordan ble verkene mottatt ved utgivelsen? Og hvordan leses romanene i lys av nyere forskning? I kapittel 3 følger en utgreiing om teori og metode, og her vil de ovennevnte teoriene til Foucault og Goffman beskrives ytterligere. Kapittel 4 og 5 utgjør oppgavens analysekapitler. Amalie Skrams romaner gjennomgås først, og her studeres blant

¹⁰ Christine Hamms artikkel «Kvinnelig galskap revisited: Om resepsjonen av Amalie Skrams sinnssykehusromaner i feministisk lys» publisert i *Prosopopeia* i 2018, gir en utfyllende oversikt over forskningen på Skrams institusjonsromaner.

annet Else Kants reaksjon på institusjonsoppholdet, hennes syn på sinnssykdom og omgivelsenes behandling av henne. Tilsvarende undersøkelser gjennomføres med utgangspunkt i Tove Ditlevsens romaner i kapittel 5. Avslutningsvis, i kapittel 6, skal jeg sammenfatte funnene mine og forsøke å svare på oppgavens overordnede spørsmål: hva kan litteraturen fortelle oss om forandringer i sinnssykediskursen?

2 Resepsjonskapittel

2.1 Resepsjonen av Amalie Skrams *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen*

2.1.1 Samtidens avisanmeldelser

Da Skram ga ut *Professor Hieronimus* i mars 1895 var Danmark preget av en psykiatristrid hvor særlig forholdene ved Kommunehospitalets 6. avdeling i København (heretter forkortet KH6) var omdiskutert. Oppstyret rundt avdelingen hadde rot i en rekke tvangsinnleggelses, og Skram var personlig involvert ettersom hun selv hadde vært pasient ved KH6 i 1894.

Sinnssykediskursen var med andre ord tidlig et tema, og man drøftet både hvorvidt Else Kant og forfatteren selv var syk, samt om legens reaksjon var problematisk eller passende. Det skyldtes ikke minst den pågående psykiatridebatten, og anmeldelsene av den første utgivelsen om Else Kant lot ikke vente på seg.¹¹ Flere av anmeldelsene diskuterer hovedpersonens sinnstilstand, enkelte tar også stilling til Skrams tendens, mens atter andre er opptatt av de estetiske sidene ved verkene.

Edvard Brandes fikk publisert sin overveiende positive anmeldelse av *Professor Hieronimus* i Politiken den 7. mars 1895 – kun få dager etter utgivelsen. Når det kommer til Else Kants sinnstilstand skriver Brandes følgende: «Sprøgsmålet, Grundspørsmaalet: ‘er Fru Kant sindssyg eller ikke’, kan ikke besvares af Læseren, - end ikke, hvis man ser bort fra det Fagvidenskabelige ved Sagen. [...] Thi forhistorien mangler aldeles» (gjengitt i Gradenwitz, 1985, s. 65). Brandes hevder altså at det ikke er opp til leseren å avgjøre om Else Kant er sinnssyk eller ikke, noe han begrunner ved å vise til leserens manglende innsikt i forhistorien.

En anmelder som derimot uttaler seg med sikkerhet om Else Kants sinnstilstand, er anmelderen kalt Dr. C, som 6. februar 1895 fikk publisert sin nokså negative anmeldelse i Dannebrog: «Enhver kan se og forstaa, at hun er sindssyg» (gjengitt i Engelstad, 1984, s. 168). Hans Ånrud skrev i Norske Intelligenssedler den 5. mars 1895 at Skrams vurdering av Else Kant som sinnsfrisk kun er «en Patiens Mening ligeoverfor Lægernes, og der kan vel være Mulighed for, at en Patient ogsaa kan ta feil» (gjengitt i Engelstad, 1984, s. 168). Ånrud kommer her inn på muligheten for at pasientvurderinger kan være feilaktige.

¹¹ Et utvalg av den samtidige resepsjonen er samlet i Mogens Gradenwitz' *Pontoppidan og patienterne. Etatsraaden, sypigen, Amalie Skram, grevinden* og i Irene Engelstads kapittel om institusjonsromanene i *Sammenbrudd og gjennombrudd*.

Brandes oppfordrer videre leseren til å forsøke å se bort fra angrepet på KH6 og i stedet fokusere på de rent kunstneriske sidene ved verket (gjengitt i Gradenwitz, 1985, s. 64).

Brandes er ikke alene om å oppvurdere det estetiske. I 1896 kommer Bjørnstjerne Bjørnsons anmeldelse av *Professor Hieronimus* på trykk i tidsskriftet *Tilskueren*:

Bogens Titel er «Professor Hieronimus». De, som i Menneskehedens Navn kæmper mod Sindssygehospitalernes alt for ukontrollerede Magt, har i denne mesterlige Skildring fra det Indre af et Sindssygehospital faaet et Vaaben rakt, der i Styrke overgaar ethvert andet. Det er nemlig første Gang i Litteraturen, at en stor Forfatter i fuld aandelig Klarhed har haft Lejlighed til at gøre en saadan Studie (Bjørnson, 1896, s. 289)

Anmeldelsen til Bjørnson uttrykker begeistring, og både litterære kvaliteter og verkets aktualitet løftes her frem. Formuleringen «aandelig Klarhed» tyder dessuten på at Bjørnson ikke anså forfattervennen som sinnsforvirret – et utsagn overlege Pontoppidan forsøkte å motbevise i sitt forsvarsskrift *6te Afdelings Jammersminde*.

Det er imidlertid ikke alle samtidige anmeldere som er enig i oppvurderingen av det estetiske ved *Professor Hieronimus*. En anonym anmelder i *Berlingske Tidende* omtalte i mars 1895 romanen som «et Flyveskrift, skrevet med en bestemt Tendents for Øie» (gjengitt i Gradenwitz, 1985, s. 67). Den anonyme anmelderen er klar på at det ikke hersker noen tvil om at romanen er et angrep på en enkeltmann, og uten å nevne Pontoppidans navn tydeliggjør anmelderen at det er overlegen på KH6 det her siktes til. Anmelderen fordømmer angrepet, og understreker at det er nettopp tendensen som forsømmer romanens estetiske verdier (gjengitt i Gradenwitz, 1985, s. 68). I forlengelse av denne typen anmeldelser kan man spørre om sinnssykediskursen var dominerende i forhold til det estetiske, noe den kanskje var for forfatteren.

Den ovennevnte anmelderen er ikke alene om å sette et likhetstegn mellom forfatter og protagonist. Også brevvekslingen med blant annet Bjørnson peker i retning av at Skram har tatt i bruk egne erfaringer under skrivingen. Etter å ha lest brevene kan det være vanskelig å overse likhetene, noe som tydeliggjøres i dette brevet datert 22. april 1894:

Men jeg har vært indespærret og mishandlet som en farlig gal, først på Komunehospitalet i 4 uger under en herre der heder Pontoppidan og har titel af professor og overlæge, men er et uhyre af lægprædikantlig selvsikkerhed, og siden på Bidstrup, hvor jeg *ikke* blev mishandlet men kun holdt indespærret i 5 uger, efter hvilken tid overlægen dér, måtte gi tabt og erklære at han ikke [...] kunde fine nogen sindsyge hos mig [...] (Anker og Beyer, 1982, s. 92).

Amalie Skram skriver flere brev til Bjørnson som tid- og stedfestes til oppholdet på St. Josephs hospital. I brevene legger hun ikke skjul på raseriet hun føler overfor overlege Pontoppidan – et raseri man også finner igjen i romankarakteren Else Kant.

2.1.2 Posisjoner i forskningslitteraturen

Det er flere lesemåter som gjør seg gjeldende i forbindelse med Skrams romaner om psykiatrisk innleggelse.¹² I forfatterens samtid var det likevel den historisk-biografiske lese måten som stod sterkest. At romanene ble lest som nøkkelromaner er trolig noe av årsaken til deres gjennomslagskraft. En annen sentral faktor har å gjøre med 1890-årenes psykiatridebatt, som får mer fyr på grunn av sinnssykediskursen fremstilt i Skrams romaner.

Som vi har sett pekte flere samtidsanmeldere på parallellene mellom Amalie Skram og Else Kant. Likevel ble ikke det faktum at Else Kant også er kunstner viet mye oppmerksomhet. Dette er imidlertid et trekk som løftes frem av Skrams første biograf, Antonie Tiberg, som i 1910 ga ut biografien *Amalie Skram som kunstner og menneske*. Her blir Else Kants sjelelige tilstand løftet frem som «en tro avspeiling av Amalie Skrams ved denne tid» (Tiberg, 1910, s. 218). Formuleringen «ved denne tid» er ment å vise til Skrams problemer med å få fullført romanen *Afkom*.

Tiberg stiller ikke noen direkte diagnose, men tegner likevel et omriss av Skrams sykdomsbilde gjennom formuleringer som: «skiftende indtryk og stemninger», «abnormitet i hendes følelsesliv» og «en sjælelig hermafroditisme» (Tiberg, 1910, s. 48 og 83). Tiberg poengterer at abnormiteten i Skrams følelsesliv i stor grad skyldes at Skram var frigid og manglet erotisk evne (Tiberg, 1910, s. 93). Hun kaller det «sin tids store sygdomsfænomen» og ser at Skram kan betraktes som et kasus som gir innsikt i sin samtids konflikter hvor særlig kvinnen og kvinnens situasjon stod i sentrum (Bondevik, 2019, s. 327). Tiberg er med andre ord ikke opptatt av å stille en diagnose. I den grad hun berører spørsmål om Skrams psykiske helsetilstand er det for å luften muligheten for at Skram bare «simulerte» (Tiberg, 1910, s. 90). Det interessante er imidlertid at hun ser sinnssykediskursen som kjønnnet.

¹² Igjen vil jeg vise til Christine Hamms artikkel «Kvinnelig galskap revisited: Om resepsjonen av Amalie Skrams sinnssykehusromaner i feministisk lys» publisert i *Prosopopeia* i 2018, som gir en utfyllende oversikt over forskningen på Skrams institusjonsromaner.

På 1970-tallet blomstret interessen for Skrams institusjons-¹³ og ekteskapsromaner, og *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen* ble utgitt i nye opplag for første gang på over femti år (Rønning, 1984, s. 275). I forbindelse med nyutgivelsene i 1974 skrev Jette Lundbo Levy etterordet til forlaget Paxs versjon av *Professor Hieronimus*. I etterordet understreker hun at det ikke var innlysende at de to romanene om Else Kant skulle gis ut på nytt, blant annet fordi romanene stikker seg ut fra det resterende forfatterskapet til Skram. I romanene om Else beskrives kvinners (i hovedsak én kvinnes) møte med en mannsdominert og autoritær institusjon. Lundbo Levy argumenterer for at det «i Amalie Skrams to sindsygeromaner, med det spesifikke tilfælde som en slags spydspids, [formidles] nogen sammenhæng omkring kvinders almene situation og nogen patriarkalske strukturers ødeleggende dominans» (Lundbo Levy, 1974, s. 167). De to romanene kan med andre ord leses som en kritikk av samtidens patriarkalske dominans og den borgerlige frihets rekkevidde, ifølge Lundbo Levy.

Artikkelen «Den kvindelige naturalist» av Pil Dahlerup kan leses i forlengelse av en slik argumentasjon. I sin artikkel forsøker Dahlerup å forklare hvorfor kvinnelige forfattere som Skram søkte naturalistiske miljøer. Hennes tese er at disse forfatterne fra barndommen av levde i løgnaktige omgivelser, internaliserte løggen og siden ble opptatt av å avdekke den (Dahlerup, 1975, s. 31–32). Tesen gjenspeiler psykoanalytiker og forfatter Borghild Kranes påstand om at Amalie Skrams program for diktningen var å skrive om sannheten, som «aldri [kunne] være annet enn hård, krass og bitter» (Krane, 1951, s. 5).

Så hva slags sannhet er det Skram har villet avdekke i sine romaner om Else Kant? Lise Busk-Jensen foreslår at hun i *Professor Hieronimus* har forsøkt å illustrere hvordan kvinnerollen innskrenker Else Kants menneskelige og kunstneriske utfoldelse (Busk-Jensen, 1980, s. 40). Problematikken rundt kvinner og kreativitet er også noe som tas opp i Anne Birgitte Rønnings artikkel kalt «Kvinnelig vanvidd og mannlig rasjonalitet». Artikkelen har som siktemål å belyse forholdet mellom galskap- og kreativitetsstrukturer i romanene, med utgangspunkt i et kvinnepolitisk perspektiv (Rønningen, 1984, s. 278). Rønnings konklusjon er at romanene gir en beskrivelse av en kvinnes kamp for retten til å være kreativ, og at galskapen kan fungere

¹³ I studiet av resepsjonen av *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen* er det mulig å spore en utvikling i begrepsbruken. Romanene ble lenge referert til som «sinnssygeromaner» (Busk-Jensen, 1980), mens det i senere analyser og forskningsartikler stadig dukker opp begreper som «asylromaner» (Aaslestad, 2009) og «hospitalromaner» (Andersen, 2012). I tråd med Ingrid L. Ramberg (2022) bruker jeg begrepet «institusjonsromaner». Dette for å understreke at sykdomsbegrepet også er knyttet til praksisen ved en institusjon.

som et mulig opprør i denne kampen (Rønning, 1984, s. 287). Sinnssykediskursen i romanen blir altså tolket som en effekt av kvinnelige kunstners situasjon av Rønning.

Den tidligere nevnte skramforskeren Irene Engelstad har skrevet boken *Sammenbrudd og gjennombrudd*. Boken inneholder analyser av både *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen*, og analysene regnes for å være blant de grundigste i resepsjonshistorien. Vi har allerede vært inne på én av bokens hovedteser, nemlig at Skrams institusjonsromaner kan vurderes som gjennombruddsromaner, mens ekteskapsromanene i større grad lar seg karakterisere som sammenbruddsromaner. Motsetningen mellom institusjons- og ekteskapsromanene begrunnes blant annet i livsholdningen som kommer til uttrykk i de to romangruppene. Mens romanene som tematiserer ekteskap skildrer tragiske univers hvor naturalismens grunnsyn, som determinismen, kommer til uttrykk, er romanene om Else Kant i større grad preget av en optimistisk livsholdning (Engelstad, 1984, s. 14). Optimismen kommer blant annet til uttrykk ved at Else Kant velger livet, i motsetning til andre av Skrams protagonister, deriblant Constance Ring, som dør.

Både Irene Engelstad og Susan C. Brantly henviser til Gilbert og Gubar i analysene sine, likevel forklarer de galskapsmotivet hos Skram noe ulikt. Mens Engelstad i større grad foretar en psykoanalytisk lesning med fokus på ulike galskapsformer, fokuserer Brantly i større grad på de sosiale aspektene ved galskapen. Felles er imidlertid at de begge er opptatt av at «den gale kvinne» ikke lenger er bortgjemt på et loft, slik Gilbert og Gubar fastslår er tilfellet i mange romaner fra attenhundretallet. Engelstads reaksjon på måten galskap blir vist frem hos Skram, er å fastslå at «den gale» har fått sin egen stemme og sitt eget handlingsrom (Engelstad, 1984, s. 212). Det kan dessuten legges til at Skram har gitt stemme til mange av de gale, ikke bare Else Kant. Flere av Elses medpasienter får uttrykke seg fritt i lange dialoger, og mange av dem fremstår som fascinerende og sympatiske skikkelser (Engelstad, 1984, s. 213).

På 1980-tallet ser man en vending mot psykoanalysen i litteraturvitenskapen i norsk sammenheng. At Skrams verker også har vært gjenstand for psykoanalytiske tolkninger er ikke overraskende, ettersom forfatteren skildrer kvinners psyke, seksualitet, drømmer og hallusinasjoner – temaer som skulle komme til å utgjøre sentrale nedslagspunkt i Freuds psykoanalyse. Ovennevnte Borghild Krane skrev både en monografi og en biografi om Skram. De to bøkene utgjør nærlesninger av Skrams diktning, og i begge tilfeller kombineres

en biografisk og en psykoanalytisk innfallsvinkel. Ettersom formålet med denne oppgaven verken handler om å finne ut mer om biografien til Amalie Skram, eller å undersøke protagonistens psyke, videreføres ikke denne typen lesninger i mine analyser.¹⁴

Psykoanalytiske tolkninger av Skrams institusjonsromaner er imidlertid dekket av forskere som Borghild Krane, Lise Busk-Jensen, Vagn Lyhne, Unni Langås og Hilde Bondevik.

De senere årene har benevnelser som «sinnssygeromaner» og «sinnssygehusromaner» gått tilbake, til fordel for betegnelser som «asylromaner», «hospitalromaner» og «institusjonsromaner». Utviklingen tyder på at det har skjedd en interesseforskyvning på feltet: fra sykdomsfokus til en økt interesse for institusjonsoppholdet. Én av bidragsyterne til den fornyede forskningsinteressen er litteraturforsker Petter Aaslestad. I sin artikkel «Amalie Skrams asylromaner *revisited*» forsøker han å plassere Skrams to psykiatriromaner innenfor det relativt nye forskningsfeltet som innledningsvis ble referert til som medisinsk humaniora.

Aaslestad er i artikkelen fra 2009 opptatt av det han kaller «den skramske virkelighetseffekt», det vil si Skrams evne til å få både samtidige og nåtidige lesere til å sitte igjen med en følelse av hvordan det må ha vært å være innlagt i psykiatrien i Danmark sent på attenhundretallet (Aaslestad, 2009, s. 54). Videre understreker han at Skrams romaner fint kan realiseres uten kunnskap til forfatterens biografi. Ifølge Aaslestad er det først og fremst narratologiske grep som fri indirekte diskurs, kronologi, den anaforiske frekvensformen og de ytterst få innslagene av eksterne analepser som gir leseren et bilde av hospitaliseringen. Dette er relevant for mitt prosjekt, ettersom hospitaliseringserfaringen forteller noe om sinnssykediskursen.

I motsetning til Aaslestad er ikke professor Hilde Bondevik like opptatt av selve institusjonserfaringen til Else Kant. I boken *Hysteri i Norge. Et sykdomsportrett* er det hysteridiagnosen som står i fokus, og i forbindelse med Skram hevdes det at hysteriet kan fungere som en slags patologisk respons på et samfunn preget av patriarkalsk dominans (Bondevik, 2019, s. 330). Det blir dessuten tydelig at Bondevik ikke stiller spørsmål ved om

¹⁴ Det er også gjennomført ulike medisinske lesninger av Skrams institusjonsromaner. Eksempler er Johan Bremers *En diktertragedie: en psykiatrisk patografi om Amalie Skram* (1996) og Nils Retterstøls *Store tanker, urolige sinn. 21 psykiatriske portretter* (2006). Felles er oppvurderingen av Pontoppidan, diagnostiseringen av Skram som manisk-depressiv samt nedvurderingen av hennes litterære verker. Ettersom det er den rådende sinnssykediskursen, og ikke den historiske personen Amalie Skram, jeg undersøker, videreføres ikke de medisinske lesningene i mine analyser.

Skram kan ha brukt sine egne psykiatrierfaringer i skrivingen: «Det er sitt eget sjokkerende møte med den psykiatriske institusjonen Amalie Skram bruker i skildringen av Else Kant», skriver hun (Bondevik, 2019, s. 334).

Til sist bør også Ingri L. Rambergs nevnte doktoravhandling, *Imot institusjonen*, trekkes frem. Avhandlingen gir blant annet en god innføring i institusjonsrommets betydning i Skrams romaner om Else Kant. Ramberg presiserer at hun er overbevist om «at litteraturen har en særegen evne til å belyse historiske fenomener og samfunnsmessige utviklinger [...]» (Ramberg, 2022, s. 2). Også min masteroppgave baserer seg på overbevisningen om at litteratur har en egen evne til å belyse samfunnsmessige utviklinger, i dette tilfellet knyttet til kvinner og sinnssykdom.

Som antydnet innledningsvis lar min lesning seg i hovedsak plassere innenfor forskningstradisjonen medisinsk humaniora. I likhet med Ramberg er jeg opptatt av fremstillingen av institusjonen i Skrams romaner, men utformingen og praksisen på denne typen institusjoner utgjør kun én del av romanuniversets sinnssykediskurs. Hvordan de ulike romankarakterene snakker om, eller lar være å snakke om, sinnssykdom, er også noe jeg undersøker i min analyse. I analysen vil jeg imidlertid også trekke inn perspektiver fra de feministisk orienterte lesningene, ettersom jeg er opptatt de kvinnelige protagonistenes mulighetsvilkår både som kunstnere og som institusjonspasienter.

2.2 Resepsjonen av Tove Ditlevsens *Ansigterne* og *Vilhelms værelse*

2.2.1 Samtidens avisanmeldelser

Klaus Rifbjerg, Lis Thorbjørnsen, Jens Kruuse, Niels Johansen, Henrik Neiiendam, Jørgen Sonne ... listen over samtidige Ditlevsen-anmeldere fortsetter. Man kan enkelt spore en tendens i 40-, 50- og 60-tallskritikken av Ditlevsens forfatterskap. Omtrent ni av ti anmeldere var menn, og flertallet beskrev Ditlevsens litteratur som primitiv, anakronisk og triviell (Andersen, 1997, s. 219). De samtidige anmeldernes kjepphest var å kritisere Ditlevsen for manglende tilpasningsdyktighet til sin moderne samtid. Et eksempel er Niels Kaas Johansen, som i sin anmeldelse av diktsamlingen *Blinkende Lykter*, skal ha påpekt at Ditlevsen «åbenbart ikke ønskede at delta i sin generations stileksperimenter» (gjengitt i Andersen, 1997, s. 216). I biografien *Tove Ditlevsen: myte og liv* hevder Karen Syberg at det ikke finnes andre temaer Ditlevsen så ofte vender tilbake til, som nettopp den irriterende modernismen.

Syberg skriver at modernismen for Ditlevsen var som en irriterende stein i skoen; umulig å bli kvitt og noe man gang på gang påminnes om (Syberg, 1997, s. 196).¹⁵

Anmeldernes fokus på manglende litterær tilpasningsdyktighet, medførte en fortrenning av flere av problemene Ditlevsen behandler tematisk i sitt forfatterskap. Tar man *Ansigterne* som eksempel er dette en roman som kan leses med utgangspunkt i forskjellige perspektiver:

Som ægteskabs- og familieroman, som sykdomsbeskrivelse, som kunstnerroman (med spredte, diskussionslystne replikker til tidens modernisme), og selvfølgelig også som decideret nøgleroman, der rummer Tove Ditlevsens selvbiografiske kommentarer til sin dybe krise i 60'erne både i forhold til sin profession, sin mand, familie og slægt (Andersen, 1997, s. 174).

Moderskapet, sykdommen, og vanskelighetene med å markere seg som kvinnelig forfatter fortrennes til fordel for kommentarer vedrørende romanens form. Fortrenningen kommer blant annet til uttrykk i Lis Thorbjørnsens anmeldelse som ble publisert den 26. september 1968 i journalen *Aktuelt*. Thorbjørnsen understreker at Tove Ditlevsen er «en digterinde i forsat utvikling – med hver ny bog, hun udsender, er der sket noget siden sidst [...] Sin nye roman har hun lagt i et plan, hvor det absurde og det naturalistiske dækker hinanden» (Thorbjørnsen, 1968, s. 12). Thorbjørnsen vektlegger Ditlevsens utvikling som forfatter, noe som går på bekostning av sentrale deler av romanens tematikk.

Til tross for at flertallet av Ditlevsens samtidsanmeldere var menn, tyder ovennevnte anmeldelse på at hun også ble anmeldt av kvinner. Foruten Lis Thorbjørnsen skrev også Anne-Katrine Gudme en anmeldelse av *Ansigterne*. Anmeldelsen ble publisert i *Information* den 21. oktober 1968 og i denne anmeldelsen blir Lises identitets- og skyldsproblematikk belyst. Ditlevsens kunstneriske kvaliteter går imidlertid ikke ukommentert: «Også kunstnerisk set slipper Tove Ditlevsen for let fra sit selvopgør [...] Ditlevsens krise som kunstner er ikke overvundet med denne bog» (Gudme, 1968, s. 4). Anmeldelsen er med andre ord i tråd med kritikerne som nedvurderer romanens stilistiske form.

Negative omtaler til tross opplevde Ditlevsen også å bli satt pris på i egen samtid. I november 1955 hadde hun mottatt den anerkjente litteraturprisen De Gyldne Laurbær for diktsamlingen *Kvindesind*. Talen hun holdt i forbindelse med mottakelsen var skrevet av ektemannen Victor Andreasen. Året i forveien hadde Ditlevsen også blitt tildelt Emil Aarestrup-Medaljen, og i

¹⁵ Anklagen om å ikke være modernistisk nok tematiseres også i *Ansigterne*, i forholdet mellom Gitte og Lise. Dette forholdet skal jeg analysere nærmere senere i avhandlingen.

1971 mottok hun Søren Gyldendal Prisen. I forbindelse med tildelingen av De Gyldne Laurbær skal Ditlevsen ha uttalt at en dikter ikke nødvendigvis ønsker å oppnå noe spesielt med sine dikt, og at målet er å gi uttrykk for egne tanker og følelser: «De er et mål i sig selv, en personlig erkendelsesprosess og en tilfredsstillelse i sig selv» (gjengitt i Andersen, 2022, s. 152). Forfatteren understreker med andre ord at hun ikke ønsket å gi uttrykk for noe annet enn seg selv.

Ditlevsen ble flere ganger anklaget av samtidige kritikere for å gå for langt i sin litterære selvtilfredsstillelse. Dette medførte trusler om den danske straffelovens paragraf 263, som omhandler krenkelse av privatlivets fred ved å skriftlig fremsette noe som er forbeholdt hjemmets fire vegger. Forsvarsreplikken lød ofte som følger: «En ting er, at man udleverer sig selv. En anden er, at folk er taktløse nok til at læse det» (gjengitt i Andersen, 2022, s. 153). Uttalelsen var trolig et forsøk på å minne folk på at ingen tvinger dem til å lese det hun skriver.

Særlig hensynsløs synes enkelte anmeldere hun hadde vært i sin indirekte fremstilling av ektemannen Victor Andreassen i romanen *Vilhelms værelse*. I en anmeldelse publisert i Aktuelt den 5. september 1975 kunne man lese: «Det er fantastisk hensynsløst af Tove Ditlevsen at skrive denne bog» (Hyltoft, 1975, s. 22). Tove Ditlevsen gikk igjen i forsvar og forklarte:

Ingen nøgleroman skildrer et menneske, som det virkelig er. Jeg bilder mig ikke ind, at jeg kender mennesket Victor. Jeg har en opfattelse af den side, der har været vendt mod mig, og det er noget ganske andet. Virkelig at meddele sig til hinanden er efter min mening ikke muligt. Men de fleste lever i en illusion om, at de kan (gjengitt i Andersen, 2022, s. 153).

Ditlevsen påpeker altså at det ikke lar seg gjøre å skildre et annet menneske på en objektiv måte. Utgivelsen, som fant sted etter at Tove og Victor var blitt skilt, vakte en rekke medieoppslag, og overalt ble det fraskilte ekteparet sammenlignet og gjort identisk med Lise og Vilhelm. Sidestillingen tydeliggjøres i en anmeldelse av E. Chr. R. Bernhardsen som ble publisert i danske B.T. den 5. september 1975: «Både 'Lise Mundus' (Tove Ditlevsen) og hendes mand, chefredaktør 'Vilhelm Mogensen' (Victor Andreassen) har i de senere år været offentlig ejendom i en sådan grad at omskrivninger af navne og forrykninger af begivenheder er overflødig». Anmelderen er ikke i tvil om Ditlevsens *Vilhelms værelse* bygger på virkelige hendelser, men kommenterer ikke forfatterens innleggelse på psykiatrisk sykehus.

Det er imidlertid ikke alle samtidige anmeldere som setter likhetstegn mellom Victor og Vilhelm. Samme dag som utgivelsen av *Vilhelms værelse*, ble en anmeldelse av Poul Borum publisert i Ekstra Bladet. Han understreker at: «[r]omaner er ikke virkelighet. De er digterværker» (Borum, 1975, s. 16). Borum tilføyer at dette gjerne er godt kjent, men at han likevel ser nødvendigheten av å gjenta det i forbindelse med Ditlevsens nyeste utgivelse. Videre fremholder han at «[d]et er en rystende bog, ikke fordi den bringer ‘afsløringer’ om forfatterens og andre kendte menneskers privatliv, det er helt uinteressant, men fordi det er et eventyr om det ‘rå, nådeløse, rasende, og ømme liv’» (Borum, 1975, s. 16). Borum mener med andre ord at diskusjonen om hvorvidt *Vilhelms værelse* baserer seg på virkelige hendelser er uinteressant, og at roman i stedet bør betraktes som et slags eventyr.

Sett bort fra enkelte bemerkninger om hensynsløse skildringer, var samtidens anmeldelser av *Vilhelms værelse* stort sett positive: «Et inferno af en ægteskabsroman», skrev Bernhardsen (1975). «Tove Ditlevsen på højden av sin prosa», poengterte Hyltoft (1975), mens Kistrup fastslo at romanen «er den mest rystende kærlighedsroman på dansk, jeg kender» (Kistrup, 1975).

2.2.2 Nåtidige omtaler og posisjoner i forskningslitteraturen

Den tidligere påpekte Ditlevsen-renessansen er noe forlag verden over har bidratt til, og samtidig noe de har sett sitt snitt til å dra nytte av. I tråd med den økte interessen for *life writing* og virkelighetslitteratur, har forlag gitt ut nyoversettelser, nyutgivelser og nye omslag på gamle bøker av Tove Ditlevsen. Et eksempel er danske Gyldendal som i 2015 valgte å utgi både *Ansigterne* og *Vilhelms værelse* i nye danske utgaver.

I motsetning til Skrams romaner, hvor publikum så ut til å foretrekke den første av de to utgivelsene om Else Kant, finner man i Ditlevsens tilfelle eksempler på lesere som foretrekker oppfølgerromanen *Vilhelms værelse*. Tine Friis Kelstrup skal blant annet ha uttalt følgende: «Jeg forelskede mig så godt og grundigt i fortsættelsen, *Vilhelms værelse*, at jeg ikke synes, at *Ansigterne* helt kan følge med» (Kelstrup, 2015). Motsatt finnes det dem som i sin forskning kun har valgt å fokusere på den første utgivelsen, deriblant Antje C. Petersen (1992) og Susan C. Brantly (1995).

Ditlevsens romaner har dessuten høstet gode anmeldelser i internasjonale aviser som New York Times, Washington Post og The Guardian. Blant de britiske anmeldelsene av *Ansigterne*

kan John Selfs anmeldelse i *The Guardian* nevnes. Anmelderen understreker at omstendighetene for den engelske utgivelsen av *Ansigterne* er tidsriktig av flere grunner. For det første viser han til nåtidens åpenhet rundt psykisk helse. For det andre poengterer han at københavntrilogiens suksess har gjort det engelske folket sultne på mer litteratur av den danske forfatteren (Self, 2021).

Morgenbladets litteraturkritiker Bernhard Ellefsen omtaler Ditlevsens internasjonale renessanse som «det beste som har skjedd i bokheimen på svært lenge» (Ellefsen, 2022). Den norske nyoversettelsen av *Ansigterne* karakteriserer han som en av Ditlevsens egne, men også Nordens, sterkeste romaner, som både «røsker og river i rammene for selve romankunsten» (Ellefsen, 2022). Ellefsens begeistring gjennomsyrrer anmeldelsen av romanen, og særlig språkføringen og den store mengden sammenligninger løftes frem som romanens sterkeste sider. Mindre interessert er Ellefsen i selve handlingsgangen i romanen, og det er leseropplevelsen som helhet som her vektlegges.

Om Ditlevsens forfatterskap har den danske forfatteren Dorthe Nors uttalt følgende: «Loved by generations of women and put down by generations of men». Sett i lys av samtidsresepsjonen beskrevet ovenfor, er sitatet en ganske treffende beskrivelse. Dansk Kvindesamfund skal imidlertid lenge ha hatt et tvetydig forhold til Ditlevsens forfatterskap. Årsaken var at Ditlevsen, i rollen som brevkasseredaktør i *Familie Journalen*, ved flere anledninger skal ha uttrykt at problemer i ekteskapet og familielivet ofte er uløselige. Hun skal også ha oppfordret brevskriverne til tålmodighet, tilpasning og resignasjon (Andersen, 2022, s. 129). Oppfordringene fikk den danske kvinnebevegelsen til å reagere. Ettersom bevegelsen kjempet for å få flere kvinner inn på arbeidsmarkedet, for å skaffe kvinner bedre muligheter for prevensjon og ikke minst sikre dem rett på fri abort, ble Ditlevsens uttalelser betraktet som lite progressive. Bevegelsen protesterte mot forfatterens måte å forvalte sin rolle som kvinnerådgiver på, og oppfordret henne i stedet til å agitere for et kvinneopprør. Ditlevsen på sin side følte at kvinnebevegelsen var gjennomsyret av en ufri, politisk kjønnspartiskhet, og ønsket ikke være en del av den (Andersen, 2022, s. 130–133).

Lundbo Levy hevder at hun kan kjenne seg igjen i det å ha et tvetydig forhold til Ditlevsens forfatterskap, idet hun understreker at:

[...] jeg kan selv huske, hvordan jeg, da jeg blev 15–16 år, i overført forstand flygtede så hurtigt jeg kunne fra at have mere med det forfatterskab at gøre; jeg ville ikke se mig selv i

den begrensede kvinderolle og opdyrke den form for følsomhed, som jeg syntes forfatterskabet repræsenterede (Lundbo Levy, 1976, s. 110).

For Lundbo Levy ble det vanskelig å lese om den begrensede kvinnefriheten som tematiseres i flere av Ditlevsens bøker. Hun påpeker at titlene *Pigesind*, *Kvindesind* og *Lille verden*, alene illustrerer Ditlevsens begrensede skriveramme. Det er det indre liv i forhold til kvinne-, elskerinne- og morsrollen Ditlevsen skriver om, understreker Lundbo Levy (1976, s. 109). Trolig skyldes det uavklarte forholdet til Ditlevsen, feministens ønske om å identifisere seg med positive kvinnelige helter.

Mens Skram opererer med en tydelig tendens i sine bøker om Else Kant, er det ved første gjennomlesning mindre opplagt hva som utgjør Ditlevsens prosjekt – om hun i det hele tatt har et. Lundbo Levy ser ikke ut til å fange opp noen tendens idet hun skriver at Ditlevsen «er et godt eksempel på den type kvindelige forfattere, der skaber et slags hemmeligt fællesskab mellem kvinder via smerten, som ikke har til hensigt at mobilisere eller forandre, men viser resignationen som en uundgåelig del af kvindeskæbnet» (Lundbo Levy, 1976, s. 109). Lundbo Levy hevder med andre ord at Ditlevsen ikke har til hensikt å forandre noe – en påstand Brantly har latt seg provosere av. Brantly hevder at til tross for at Ditlevsens budskap ikke er å finne på overflaten, er kritikken av patriarkatet like fullt til stede i romanens symbolske språk (Brantly, 1995, s. 265).

Utgangspunktet for Brantlys artikkel er Antje C. Petersens påstand om at «[s]tarting in the 1960s, a wave of self-representation of women in literature clearly emerged. The house, the family, and everyday experiences were now translated into literature by the protagonist themselves, uncensored by a patriarchal superego» (Petersen, 1992, s. 258). At kvinnelige forfattere i Ditlevsens samtid kunne skrive uten å ta hensyn til patriarkatet er noe Brantly forsøker å motbevise i sin artikkel, noe hun gjør med hjelp av terminologi fra Gilbert og Gubars teorier. Et eksempel er metaforen «the angel in the house», som Brantly påpeker hovedpersonen Lise fungerer som en parodi på idet hun, grunnet agorafobi, holder seg innenfor husets fire vegger og dermed oppfyller 1800-tallsidealet om at kvinnen hører hjemmet til (Brantly, 1995, s. 257–258). Hjemmet er likevel en scene stor nok til å romme tematikker som selvmordsforsøk, mistanker om incest, døde elskerinner og en hushjelps gjentagende formaning om at «man ikke må elske et enkelt menneske og glemme resten af menneskeheden» (Ditlevsen, 1968, s. 21).

Samtidens omdiskuterte temaer, deriblant incest-tematikken, har vært en gullgruve for psykoanalytisk-orienterte litteraturvitere. Det finnes flere eksempler på forskere som har tillagt romanene et psykoanalytisk blikk, deriblant Anne Birgitte Richard og Lise Busk-Jensen, som begge tolker *Ansigterne* med utgangspunkt i en uløst seksualkonflikt.¹⁶ Richard poengterer at Lise reagerer ved å fornekte sin kvinnelighet og sin kvinnelige skjebne. Konflikten løses ved å flykte fra det farlige, hvilket resulterer i en flukt fra virkeligheten overhode (Richard, 1976, s. 84–85). Richard omtaler verket som en angst- og kriseroman, og er særlig opptatt av hvordan sammenhengen mellom den individuelle og den sosiale angsten utspilles i romanen. Lise er en kvinne som har angst for flere ting: å miste sin manns kjærlighet, seksualiteten som sådan, samt kravet om å skulle engasjere seg i sosiale og politiske problemer (Richard, 1976, s. 84). Kvinnens problemer knyttes her an til personligheten deres, og ikke systemet, og denne typen lesninger tas av den grunn ikke videre i mine analyser.

Tematiseringen av psykiatrisk innleggelse i Ditlevsens romaner, har medført medisinske lesninger av både *Ansigterne* og *Vilhelms værelse*. Noen av lesningene fokuserer på å diagnostisere forfatteren, mens andre er mer opptatt av diagnosen Tove Ditlevsen stiller sin egen samtid. Blant dem som har undersøkt hva *Ansigterne* kan fortelle om menneskers levekår i samtidens Danmark, er psykiater Erling Jacobsen. Jacobsen skal ha omtalt *Ansigterne* som «en af de frygteligste bøger, der er skrevet» (Jacobsen, 1976, s. 5). Likevel holder han fast ved at romanen setter leseren i en tilstand som gjør det mulig å forstå «hvad Tove Ditlevsen vil fortælle os om menneskers kår» (Jacobsen, 1976, s. 5). Tanken om at Tove Ditlevsens romaner kan fortelle oss noe om samtidens Danmark, stemmer overens med målet for mitt prosjekt.

Til tross for at Lasse Gammelgaard ikke tilhører noen legestand, har han jaktet forskjellige diagnoser i dansk litteratur. Med *Ansigterne* som utgangspunkt har forfatteren undersøkt psykosens vesen, og i sin artikkel legger han vekt på at det er «Ditlevsens egne erfaringer med psykoser og indlæggelse på et psykiatrisk hospital [som her] fortælles via hovedpersonen Lise Mundus» (Gammelgaard, 2016). Gammelgaard hevder at psykosen kommer til uttrykk i

¹⁶ Busk-Jensen er opptatt av hvordan det å gi avkall på illusjonen om den ideale moderlighet medfører seksuell frigjørelse for Lise Mundus. For å eksemplifisere trekker hun frem scenen hvor Lise i samtale med overlegen innrømmer Gerts tilløp til incest – en scene som ender i det Busk-Jensen vil beskrive som en frigjørende orgasme (Busk-Jensen, 1996, s. 491).

hovedpersonens auditive og visuelle hallusinasjoner, og at de bakenforliggende årsakene er å finne i Lise Mundus' disharmoniske ekteskap, og i hennes angst for å verken være en dyktig eller original forfatter (Gammelgaard, 2016).

«At den fiktive Lise Mundus let kunne forveksles med den virkelige forfatter til *Ansigterne*, var naturligvis ingen tilfældighed», skriver Andersen (2022, s. 123). For det første var etternavnet «Mundus» pikenavnet til Ditlevsens egen mor. For det andre presiserer Ditlevsen, i selvbiografien *Tove Ditlevsen om sig selv*, at hun under arbeidet med romanen tok i bruk egne psykotiske erfaringer (Ditlevsen, 1975a, s. 98). Med dette som utgangspunkt er det naturlig å trekke linjer til Ditlevsens egen innleggelse ved St. Hans Hospital, hvor hun var innlagt i 1967, under lesingen av *Ansigterne*. I romanen tar Ditlevsen leserne med på innsiden av psykiatrien samtidig som hun problematiserer samtidens normalitetsforståelse.

I min lesning av *Ansigterne* og *Vilhelms værelse* ser jeg blant annet på pasienttilnærming og behandling, fremstillingen av institusjonene, kvinnesolidariteten, det øvrige samfunnets syn på Lise Mundus og fokuset på tilfriskning. Undersøkelsene mine trekker av den grunn veksler på perspektiver fra både medisinsk humaniora og feministisk orienterte lesninger. En studie av ovennevnte forhold belyser ulike sider ved sinnssykediskursen, og gir meg mulighet til å spore eventuelle endringer i forhold til Skrams to romaner.

3 Teori og metode

Hva er sinnssykdom? Og hvem eller hva definerer hvem som utgjør de syke?

Romanpersonene Else Kant og Lise Mundus blir ansett som syke nok til å legges inn i psykiatrien, og anses dermed som «unormale». Innenfor den psykiatriske tradisjon har det vært vanlig å trekke en skillelinje mellom den gale og den fornuftige. I *Galskapens historie* hevder Foucault at galskap allerede på slutten av 1700-tallet skiltes ut som sinnssykdom, et samfunnsdefinert fenomen, og at inndelingen mellom sinnssyk og sinnsfrisk innebærer et maktspekt. Mennesker med avvikende atferd ble institusjonalisert og dermed atskilt fra resten av samfunnet (Foucault, 2008, s. 47–48). Institusjonaliseringen, og hva den gjør med den innesperrede pasienten, er noe Goffman skriver om i sitt kjente verk *Anstalt og menneske*. Som vi skal se er det mulig å nærme seg det nevnte maktspektet, og institusjonslivet for øvrig, fra ulike teoretiske innfallsvinkler.

Mens Foucault er opptatt av hvordan samfunnsmessige og kulturhistoriske endringer henger sammen med diskurser rundt sinnssykdom, er Goffmans hovedtese at selve institusjonsoppholdet er den mest betydningsfulle faktoren i pasienters sykdomsutvikling. Som vi skal se går Foucault historisk til verks og beskriver utviklingen av statshospitalene med utgangspunkt i fortidige arkiver. Goffman på sin side skildrer i større grad institusjonslivet fra innsiden med utgangspunkt i den historiske nåtiden.

Jeg mener at måten psykiatrien blir utøvd på, både språklig og rent konkret institusjonelt, hører med til det vi kan kalle romanenes sinnssykediskurs. I den forlengelse argumenterer jeg for at Michel Foucault og Erving Goffman komplementerer hverandre, til tross for ulike metodiske fremgangsmåter. Ettersom Foucault i hovedsak skildrer utviklingen slik den gikk for seg i Frankrike, inkluderer jeg også noen avsnitt om utviklingslinjene i Danmark frem til Pontoppidans tid.

3.1 Foucault og diskursbegrepet

Denne oppgaven er konsentrert om diskurser rundt sinnssykdom, og det teoretiske grunnlaget er Foucaults forståelse av diskursbegrepet. Franskmannen forklarer diskurs som et sett av språkhandlinger, som regulerer kommunikasjonen innenfor et gitt domene eller vitenskapsfelt

(Foucault, 2002, s. 144–145).¹⁷ Et eksempel er vitenskapsfeltet medisin, som består av flere institusjoner, for eksempel sykehus og psykiatri, ulike profesjoner og forskjellige praksiser. Det vil med andre ord være mulig å snakke om et utvalg medisinske diskurser. På tross av utvalget, er det å stille diagnoser vanlig praksis innenfor de fleste medisinske diskurser. En diagnose medfører konsekvenser for pasienten og dens omgivelser, og for enkelte kan en slik merkelapp medføre en følelse av identitetstap. Man innlemmes i en definisjon, men er ikke i posisjon til å påvirke den medisinske diskursen. Uten kunnskap blir det vanskelig å komme med innvendinger, og slik bekreftes og opprettholdes makthierarkiet.

Foucault tar i bruk diskursbegrepet i flere av sine forelesningsrekker, artikler og bøker. I verket *Vetandets arkeologi*¹⁸ definerer han diskurs slik:

Med diskurs betegner man en mengde utsagor i den mån de beror av samma diskursiva formation; den bildar inte en retorisk eller formell enhet som kan upprepas i det oändlige och vars uppdykande och användning i historien man kan påpeka (och eventuellt förklara); den består av ett begränsat antal utsagor för vilka man kan definiera en mängd existensvillkor (Foucault, 2002, s. 144–145).

Diskursbegrepet defineres her som en mengde utsagn tilhørende et felles system. Foucault understreker imidlertid at begrepet dekker mer enn bare utsagn. Alle former for språkliggjørelse og tankevirksomhet, både muntlig og skriftlig, innenfor et bestemt vitenskapsfelt, hører med i Foucaults utvidede definisjon av begrepet.

Språkpraksisene innenfor hver av de vitenskapelige disiplinene genererer viten. Produksjon av kunnskap stammer med andre ord ikke fra et objekt, men oppstår som følge av måten diskursens deltakere snakker om objektet på. I denne oppgaven knytter jeg an til Foucaults forståelse av diskurs som regulering av kommunikasjon innenfor et visst felt. Reguleringen omhandler gjerne hvor og når det er mulig å snakke om et tema, med hvilke samtalepartnere, og hvilke ord og uttrykk som tillates (Foucault, 1999, s. 25–26).

I forbindelse med sin tiltredelsestale ved Collège de France i 1970 gjorde Foucault rede for sitt eget arbeid med diskurser. I talen fokuserer han især på tre «utelukkelsessystemer», hvorav det første er *forbudet*: «Vi vet godt at man ikke har rett til å si alt, at man ikke kan snakke om alt i alle sammenhenger, og at ikke hvem som helst kan snakke om hva som helst»

¹⁷ Ut fra en slik definisjon er det mulig å snakke om forskjellige diskurser, for eksempel knyttet til kjønn og seksualitet, sinnssykdom eller fengselet.

¹⁸ Her refereres det til den svenske oversettelsen. Årsaken er vanskeligheter med å få tak i en norsk oversettelse. Verket ble originalt utgitt i 1969 med tittelen *L'archéologie du savoir*.

(Foucault, 2018, s. 9). I forlengelse av dette presiserer Foucault at «[d]iskursen kan nok framtre som ubetydelig, men de forbudene som den rammes av, avdekker meget tidlig og meget hurtig dens forbindelse med begjæret og makten» (Foucault, 2018, s. 9). En slik uttalelse vitner om en forståelse av diskurser som betydningsfulle, og en effekt av dem er at de som er med å prege diskursen har makt.

Foucault setter også diskursbegrepet i sammenheng med viten: «Det er nettopp i diskursen at makt og viten forbinder seg med hverandre» (Foucault, 1999, s. 112). I Foucault-verket *Overvåking og straff: det moderne fengsels historie*¹⁹ tydeliggjøres sammenhengen mellom makt og viten. Sistnevnte omtales her som kunnskap: «Makt og kunnskap forutsetter hverandre gjensidig [...] Det er ikke det erkjennende subjekts virksomhet som frembringer en for makten nyttig eller ubehagelig kunnskap. Men det er forholdet 'kunnskap-makt' [...] som bestemmer kunnskapens former og mulige områder» (Foucault, 1977, s. 30). Foucault betrakter med andre ord kunnskap og makt som gjensidig avhengig av hverandre. Ethvert maktforhold kan knyttes opp mot et gitt kunnskapsområde, på samme tid som utvikling av kunnskap gir grunnlag for økt makt.

I det allerede nevnte verket *Galskapens historie*, eksemplifiserer Foucault ovennevnte 'kunnskap-makt'-forhold. Sammenhengen mellom kunnskap og makt knyttes her an til distinksjonen mellom fornuft og galskap, hvilket utgjør Foucaults andre utelukkelsesprinsipp. Foucault argumenterer for at det finnes en tid hvor galskap og normalitet ikke utgjorde to ulike størrelser som måtte holdes atskilt, og at skillet først fant sted da det ble satt likhetstegn mellom galskap og sinnssykdom: «Da galskapen ved slutten av 1700-tallet ble konstituert som sinnssykdom, var dialogen brutt, separasjonen allerede utført. Alle de stotrende, ufullstendige ordene uten fast syntaks, som uttrykte enheten mellom galskap og fornuft, ble støtt ut i glemselen» (Foucault, 2008, s. 8). Foucault argumenterer her for at dialogen fant sted mellom to parter, den vitenskapelige psykiateren og den tause gale, før et sammenbrudd i kommunikasjonen fant sted. Galskap ble nå skilt ut som sinnssykdom, og det medisinske kunnskapsfeltet var å betrakte som en diskurs man måtte inneha en viss posisjon for å kunne uttale seg med.

¹⁹ Originalt utgitt i 1975 med tittelen *Surveiller et punir: Naissance de la prison*.

Den siste av de tre utelukkelsessystemene er motsetningen mellom sannhet og løgn.²⁰

Samtidig understreker Foucault at det også finnes andre prosedyrer som kontrollerer og begrenser diskursen. Mens de tre utelukkelsessystemene utøves utenfra, finnes det også en gruppe «interne prosedyrer»: kommentaren, forfatteren og disiplinene. En tredje og siste måte å kontrollere og avgrense diskursen på er ved «differensiering», hvilket innebærer å fastsette betingelsene for diskursens iscenesettelse som for eksempel hvem som kan føre, og bli ført av en diskurs (Foucault, 2018, s. 15–22).

En diskurs er med andre ord ikke tilgjengelig for alle og enhver. Spørsmålet blir dermed hvem som får tilgang og hvordan? Foucault presiserer at:

[...] det dreier seg om å bestemme betingelsene for deres iscenesettelse, å pålegge individene som fører dem, et visst antall regler, og således ikke tillate alle tilgang til dem. Denne gangen dreier det seg om uttynning av de talende subjekter. Ingen trer inn i diskursens orden hvis de ikke tilfredsstiller visse krav, eller hvis de ikke i utgangspunktet er kvalifisert til å gjøre det. Mer presist: Alle diskursområder er ikke like åpne og lette å trenge inn i, noen er strengt forbudte [...], mens andre framtrer som nærmest åpne for enhver, og stilles til rådighet for ethvert talende subjekt uten forutgående restriksjoner (Foucault, 2018, s. 22).

Med dette mener Foucault at det finnes diskurser som ikke er tilgjengelige for hvem som helst. I forbindelse med enkelte diskurser finnes det regler eller visse krav som må være oppfylt for å få innpass. De som ikke oppfyller kravene, blir ikke oppfattet som kvalifiserte til å delta. Dette er tilfellet med Else Kant og Lise Mundus i *Professor Hieronimus, På Sct. Jørgen, Ansigterne* og *Vilhelms værelse*. Ingen av dem har stemmer som kvalifiseres som fornuftige innenfor sinnssykediskursen, hvilket naturlig reiser spørsmålet om hvem det er som har tilgang, samt hvilke regler som utelukker og innvier romankarakterene i nevnte diskurs?²¹

Foucault understreker at diskurser formes av dem som deltar: «Doktrinen iverksetter en dobbel underkastelse: de talende subjekter underkastes diskursene, og diskursene underkastes, i det minste potensielt, gruppen av talende individer» (Foucault, 2018, s. 25). De talende subjektene både styres av diskursens regler og skaper reglene som styrer diskursen. Et slikt tankesett muliggjør utvikling, for eksempel i forbindelse med synet på sinnssykdom, hvilket gjør det naturlig å snakke om diskurser som produktive.

I tiltredelsestalen formulerte Foucault sitt eget prosjektet slik:

²⁰ Foucault understreker selv at viljen til sannhet er den av de tre store utelukkelsessystemene han har snakket mest om (Foucault, 2018, s. 14). Jeg går av den grunn ikke nærmere inn på dette systemet her.

²¹ Dette er spørsmål jeg kommer tilbake til i oppgavens analysedel.

[Det dreier] seg om å forsøke å innkretse de formene for utelukkelse, begrensning og tilegnelse jeg snakket om i sted; vise hvordan de er blitt dannet, hvilke behov de er svar på, hvordan de har modifisert og forskjøvet seg, hvilken tvang de faktisk har utøvet, i hvilken grad de har blitt dreiet om (Foucault, 2018, s. 33).

Franskmannen ønsker med andre ord å innsirkle utelukkelsene og begrensningene, undersøke hvordan diskurser dannes, hvilke behov de er svar på, samt hvordan de forandrer seg.

Prosjektet hans svarer fint til mitt eget, hvor jeg forsøker å kartlegge sinnssykediskursen og hvordan denne konstrueres og forandres i Skrams og Ditlevsens romaner.

Man kan sammenfatte Foucaults tale om diskurser med påstanden om at det er hvordan vi mennesker snakker om fenomener, og ikke fenomenene i seg selv, som er avgjørende for hvordan vi forstår dem. Tar man sinnssykdom som eksempel ser man at oppfattelsen av sinnsfrisk og sinnssyk har forandret seg gjennom historien. Vi kategoriserer mennesker annerledes i dag, sammenlignet med på 1600- og 1700-tallet. Menneskers psyke har imidlertid neppe gjennomgått store forandringer. Fenomenene er de samme, men fordi diskursene er endret, forstår vi dem på en annen måte.

3.2 Foucault om den psykiatriske institusjonens historie

Begrepet «institusjon» favner bredt, og for å avgrense vil jeg i denne oppgaven bruke begrepet om lokaler som tjener spesifikke helseformål. Eksempler på institusjoner av denne typen er hospitalet, asylet og den psykiatriske klinikken. For å skille mellom begrepene institusjon og asyl viser Hilde Bondevik i *Hysteri i Norge. Et sykdomsportrett* til de to begrepene etymologiske opprinnelse. Mens ordet «institusjon» stammer fra latin og betyr å etablere eller innrede, kommer «asyl» fra det greske ordet for hellig, utilnærmelig sted. Videre forklarer Bondevik at asylet kan betraktes som en konkretisering av institusjonen, samt et fysisk uttrykk for den sosiale anordningen institusjonen er et produkt av (Bondevik, 2019, s. 155). Fra midten av 1800-tallet var asylet, sinnssykdommen og psykiatrien uløselig knyttet sammen i Europa, og én av dem som har forsøkt å kartlegge under hvilke forutsetninger en slik utvikling fant sted, er Michel Foucault.

I *Galskapens historie* undersøker Foucault blant annet *når* og *hva* som førte til at «galskap» ble betraktet som «mental sykdom», og dermed også hvordan den psykiatriske institusjonen fikk sin form. Foucault dokumenterer blant annet hvordan diskurser rundt sinnssykdom er nært forbundet med samfunnsmessige og kulturhistoriske endringer. Boken begynner med å

forklare hvordan man på 1400-tallet førte en praksis med såkalte «narreskip». Praksisen var særlig utbredt i Tyskland og gikk ut på å frakte «gal» last fra den ene byen til den andre. Slik ble «de gale» plassert på utsiden, forvist til omstreifende liv (Foucault, 2008, s. 13).

Mens renessansen hadde frigitt galskapens stemmer, skulle opplysningstiden og klassisismen bringe dem til taushet igjen. Narreskipene var blitt fortøyd, og perioden omtales av Foucault som «den store innesperringen» (Foucault, 2008, s. 30). Foucault beskriver i denne sammenheng hvordan det i Frankrike vokste frem store interneringshus, kalt allmennhospital, som omgjorde galskapen til et sosialt problem. Ifølge Foucault ble galskapen nå satt i sammenheng med fattigdom, arbeidsudyktighet og manglende evne til å la seg integrere i en gruppe. Den betydningen arbeidsdyktighet fikk, samt de etiske verdiene som knyttet seg til arbeidet, bidro til å gi galskapen en ny mening. Samfunnets avvikere skulle ikke lenger stenges ute, men lukkes inne (Foucault, 2008, s. 47).

Foucault peker også på forgudelsen av legeskikkelsen som et særtrekk ved asylverden på slutten av 1700-tallet. Fra å ikke ha tatt del i interneringens liv, flyttet legene nå inn på asylet. Deres nye posisjon ble bestemmende for hele den moderne erfaringen av galskapen:

I asylet ble han [legen] midtpunkt. Han bestemte hvem som skulle få adgang. [...] Likevel [...] ble ikke legens inngrep gjort ifølge en medisinsk viten eller dyktighet som bare legen hadde og som stammet fra et korpus av objektiv vitenskap. *Homo medicus* var ikke autoritet i asylet som vitenskapsmann, men som vismann. Når den medisinske profesjon ble krevd, var det som juridisk og moralsk garanti, ikke i kraft av vitenskapen (Foucault, 2008, s. 177).

I sitatet over blir det tydelig at Foucault ikke ser på legenes inntog i asylene som noe som skjedde av primært medisinske årsaker. Legen kunne erstattes av et annet samvittighetsfullt menneske, men som moralens og fornuftens vokter var legeskikkelsen å foretrekke. Legen hadde kort sagt høy sosial status: «Legens makt var i sin natur av moralsk og sosial orden, den hadde sin rot i den gales umyndige status, i skrankene for hans person, ikke for hans sinn» (Foucault, 2008, s. 178). Legens makt var altså begrunnet sosialt og ikke medisinsk, ifølge Foucault.

I forlengelse av legeskikkelsens høye sosiale status henviser Foucault til samfunnets patriarkalske maktstruktur:

[...] ved å ta på seg Farens eller Dommerens maske, blir legen gjennom en av disse plutselige snarveiene som omgår hans medisinske kompetanse, til en figur som på en nesten magisk måte framkaller helbredelsen, han får mirakeldoktorens skikkelse. Det er tilstrekkelig at han ser og taler for at de skjulte syndene kommer for dagen, for at overmotet forsvinner og for at galskapen til slutt innordner seg i fornuften (Foucault, 2008, s. 179).

Legen var plassert øverst i det medisinske hierarkiet, og Foucault hevder at legens nærvær og ord var nok til å få syndene frem i lyset. Legen inntar dessuten en slags farsrolle, og Foucault skriver at «det oppstår et særegent forhold mellom den gale og legen; de danner en enhet uten likeverd, et slags par som holdes sammen av svært gamle bindinger» (Foucault, 2008, s. 179). Legen blir sett på som en klok vismann i besittelse av esoterisk kunnskap. Som pasient innehar man ikke denne typen viten, og det naturlige for mange blir å underordne seg. Foucault argumenterer for at det nettopp er denne typen lege-pasient-forhold som ligger til grunn for den moderne psykiatriske praksis:

Dersom vi ville analysere objektivitetens dype strukturer i kunnskapen og i den psykiatriske praksis i det 19. århundre [...] måtte vi faktisk vise at denne objektiviteten helt fra begynnelsen var en magisk tingliggjøring, som bare kunne gjennomføres ved medvirkning fra pasienten selv, og som utgikk fra en moralsk praksis som fra først av var klar og innlysende, men som gradvis ble glemt ettersom positivismen påtvang sine myter om vitenskapelig objektivitet. Men selv om dens opprinnelse og mening ble glemt, var det en praksis som alltid ble brukt og som alltid var til stede. Det man kaller psykiatriske praksis, er en bestemt moralsk taktikk som oppstod ved slutten av 1700-tallet, som er bevart i asyllivets riter og dekket til av positivismens myter (Foucault, 2008, s. 180–181).

Foucault argumenterer her for at lege-pasient-forholdet på 1700-tallet ligger til grunn for den moderne psykiatriske praksis. Legene ble sett på som vismenn, pasientene underordnet seg dem, noe som påvirket den psykiatriske diskursen. Det opptegnede bildet stemmer overens med Foucaults poeng om at diskurser formes av dens deltakere. Pasientene ble styrt av diskursens regler, men bidro også til å skape reglene. Nettopp dette muliggjorde utvikling, ifølge Foucault.

3.3 Idealet om den totale institusjonen i Danmarks psykiatriveisen

Til tross for at Foucaults beskrivelser tar utgangspunkt i det franske samfunnet, er det mulig å spore tilsvarende utviklingslinjer i Tyskland, England, Danmark og andre europeiske land. Den danske legen Harald Selmer, ofte omtalt som den danske psykiatriske far, fikk i 1846 publisert galskapsskriftet *Almindelige grundsætninger for daarevæsnets indretning*. I dette skriftet presenterer Selmer idéen om «dåreanstalter», som hadde rot i tanken om at «de Afsindige hverken ere mere eller mindre end Syge» (Selmer, 1846, s. 12). Selmer avviste tanken om at de «avsindige» hadde en syk sjel, og argumenterte i stedet for at all sykdom kan tilskrives legemet (Selmer, 1846, s. 19). Vagn Lyhne legger vekt på at Selmers påstand om at et skadet legeme kan helbredes, gjorde mennesker med avvikende atferd aktuelle for det medisinske feltet (Lyhne, 1981, s. 19). Idéen hadde stor gjennomslagskraft, og medførte en reformasjon av det danske psykiatriveisenet.

Selmer så ikke på isolering av pasienter som noe negativt. Ifølge ham skulle pasienter skjermes for å beskyttes mot de inntrykkene som hadde bidratt til å fremkalle sykdommen. Selmer omtalte isoleringen som det første skrittet i helbredelsesprosessen (Selmer, 1846, s. 28), og pekte dessuten på behovet for legevitenskapelige innsikter i det videre arbeidet mot helbredelse. En slik oppfatning ble, ifølge Lyhne, avgjørende for synet på hospitalet: «Hospitalet får en helt central position som producent af helbredelse» (Lyhne, 1981, s. 19). Lyhne hevder med andre ord at vektleggingen av legevitenskapelige innsikter ga hospitalet en mer sentral samfunnsposisjon.

Argumenter som at all sykdom kan tilskrives legemet, at pasienter burde skjermes og at de hadde behov for legevitenskapelige innsikter, inngikk i Selmers argumentering for opprettelse av statlige sinnssykehospital forvaltet av kyndige leger. Det ble foreslått at hospitalene burde plasseres landlig og isolert fra resten av det borgerlige samfunnet, hvilket svarer til Foucaults beskrivelse av utviklingen i Frankrike. Institusjonen skulle ideelt sett fungere som en oppdragelsesanstalt preget av kjærlig disiplin, hvor pasientene må se til «i Et og Alt at rette sig efter en højere Fornufts uindskrænkede Bydende» (Selmer, 1846, s. 37). Pasientene skulle med andre ord underordne seg institusjonen, eller hospitalets, regjerende overhode.

Knud Pontoppidan regnes for å være én av Harald Selmers arvtakere, idet han viderefører tanken om at de «avsindige» ikke skal behandles annerledes enn dem som lider av fysisk sykdom. Pontoppidan er kjent for å fortsette moderniseringen og humaniseringen av det danske psykiatriveesenet: spise- og oppholdsstuer ble opprettet, pasientrommene fikk vinduer med innvendige skodder og lokalene ble beskjedent møblert med blant annet potteplanter. Videre avskaffet Pontoppidan alle former for tvangsmidler og fikk innsatt kvinnelige sykepleiere på alle avdelinger.²² Samtidig innførte han prinsippet om åpne dører. Åpne dører medførte permanent overvåkning, men skulle også redusere følelsen av å være innesperret og isolert (Lyhne, 1981, s. 58–59).

Foucault beskriver altså en utvikling hvor utskipning ble erstattet av en form for innesperring i såkalte allmennhospitaller. Inspirert av Foucault skriver også litteraturkritiker Shoshana Felman om avstanden mellom denne typen institusjoner og resten av samfunnet: «Society has built the walls of mental institutions to keep apart the inside and the outside of a culture, to

²² Pontoppidan sørget for at det var kvinnelige ansatte selv på de urolige mannsavdelingene.

separate between reason and unreason and to keep apart the other against whose apartness society asserts its sameness and redefines itself as sane» (Felman, 2003, s. 5). Forskjellen på å befinne seg innenfor eller utenfor knytter Felman an til skillet mellom det fornuftige og det ufornuftige mennesket, samt et samfunns forsøk på å holde disse to gruppene atskilt.

Som vi har sett er både Frankrike og Danmark eksempler på samfunn hvor antatt ufornuftige mennesker skulle holdes borte fra den resterende delen av befolkningen. I begge land vokste det frem hospitaler beregnet for normavvikere, og idealet var at hospitalene skulle plasseres avsides, på steder der fellesskapets liv var opphevet. Beskrivelsen svarer til Erving Goffmans definisjon av den totale institusjonen som et sted «hvor et større antal ligestillede individer sammen fører en indelukket, formelt administrert tilværelse, afskåret fra samfundet udenfor i en længere periode» (Goffman, 1967, s. 9). At Goffmans beskrivelse passer til Foucault og Selmers skildring av hospitalene, bekreftes ved at Goffman selv peker ut «hospitalet for sindslidende» som et eksempel på det han kaller en total institusjon.

3.4 Goffman og den totale institusjonen

I forordet til *Anstalt og menneske*, beskriver Goffman hvordan han gikk frem i sine undersøkelser av totale institusjoner. I løpet av ett år, fra 1955 til 1956, arbeidet han ved St. Elisabeths Hospital i Washington DC – en føderal institusjon med godt over 7000 pasienter.²³ Hensikten med oppholdet var å kartlegge pasientenes sosiale verden gjennom deltakende observasjon (Goffman, 1967, s. 5). Den nålevende filosofen Ian Hacking påpeker imidlertid at Goffman ikke kan regnes som en genuin deltaker ettersom han ikke levde blant pasientene *som pasient* (Hacking, 2004, s. 293).

Goffmans studier la grunnlaget for hans teori om den totale institusjonen og resulterte i boken *Anstalt og menneske*. I bokens første del gjennomgår sosiologen karakteristiske trekk ved denne typen institusjoner. Innledningsvis skriver Goffman at den totale karakter blant annet kommer til uttrykk i institusjonens arkitektoniske utforming. Pasientene møter gjerne låste dører, høye murer, piggrådgerder og store skoger. Slike karakteristikk symboliserer barrierer mot sosialt samspill eller interaksjon med omverdenen, blant annet ved å tydeliggjøre at pasientene ikke får komme og gå som de selv ønsker (Goffman, 1967, s. 12).

²³ Tid- og stedfestelsen er noe jeg har i bakhodet idet jeg anvender Goffmans forskning på Skrams og Ditlevsens romaner. Disse romanene både tid- og stedfestes annerledes enn Goffmans studier. Som vi skal se er det likevel mulig å spore likhetstrekk.

Skillet mellom «innsiden» og «utsiden» tydeliggjøres, og Goffman peker ut avstanden mellom pasient og omverden som den første av flere frihetsinnskrenkende tiltak, som av pasientene kan oppleves krenkende (Goffman, 1967, s. 18–19).

I et forsøk på å opprettholde avstanden mellom pasienten og omverdenen innfører en rekke institusjoner besøksforbud. Besøksforbudet innebærer både forbud mot å motta besøk på avdelingen, samt å avlegge besøk hos familie og venner utenfor institusjonen. Atskillelsen fra ens nærmeste sosiale omgangskrets vil innebære et rolletap for pasientene, ettersom det frarøver dem muligheten til å få vedlikeholdt sine roller som ektefelle, forelder, arbeidstaker eller lignende (Goffman, 1967, s. 19).

Innkvarteringen innebærer ofte prosedyrer som opptegning av livshistorie, fotografering, veiing, tildeling av institusjonsnummer eller kallenavn, avkledning og bading. Det er dessuten vanlig prosedyre at den nyankomne får en gjennomgang av institusjonens reglement. Slike prosesser fungerer nærmest som en form for «programmering» hvor målet er at den nyankomne lar seg «kode» til et objekt (Goffman, 1967, s. 20). For personalets vedkommende er det ønskelig at de nye pasientene er medgjørilige, og det er vanlig å tolke tegn på samarbeid i retning av at pasienten er i ferd med å påta seg rollen som «den underordnede». Pasienter som derimot ikke føyer seg etter reglene, risikerer å utsettes for ulike sanksjoner (Goffman, 1967, s. 21).

Ved innleggelse på en total institusjon innskrenkes også ens handlingsrom. Goffman viser til «nødvendigheden af at skulle anmode om tilladelse til – eller materialer til brug for – mindre aktiviteter, som man uden for institutionen kan afvikle uden videre dikkedarer, såsom at ryge, barbere sig, gå på toiletet, telefonere, give penge ud eller afsende breve» (Goffman, 1967, s. 37). Handlinger man til vanlig gjennomfører uten videre ettertanke krever nå en større innsats, og møtes i tillegg gjerne av avvisning fra personalets side.

Foruten begrensninger når det gjelder handlingsfrihet, opplever mange pasienter redusert selvbestemmelse. Mangelen på rett til selv å bestemme kan for eksempel dreie seg om pasienter som ikke får velge hvordan de selv ønsker å uttrykke seg, enten det gjelder å uttrykke motvilje, hengivenhet eller likegyldighet overfor personalet. Goffman trekker frem eksempelet med å skulle avstå fra å uttrykke ens misnøye. Når ens atferd i tillegg blir brukt som bevis på ustabil psyke, øker belastningen ytterligere (Goffman, 1967, s. 39). Som pasient

blir som regel alt du gir uttrykk for, både fysisk og verbalt, gjort til gjenstand for vurdering. Mange pasienter føler seg av den grunn presset, noen også tvunget, til å oppføre seg på visse måter for å unngå fordømmelser og sanksjoner fra personalet, konstaterer Goffman.

Å redusere pasientenes handlingsfrihet og selvbestemmelse utgjør sentrale brikker i institusjonens streben etter å opprettholde sosial kontroll. Personalet på et statshospital identifiserer automatisk de nyankomne pasientene som syke. Denne automatiske identifikasjonen innebærer ikke bare tildelingen av merkelappen «sinnssyk», men regnes også som et grunnleggende middel til sosial kontroll. Goffman viser til et eksempel fra et statshospital:

Hovedformålet med denne sygepasserkultur er at skaffe sig kontroll over pasienterne – en kontroll, som må opretholdes uten hensyn til pasienternes velfærd. Dette formål står i grell belysning, når det angår pasienternes ønsker eller anmodninger. Alle sådanne ønsker og anmodninger betragtes som bevis på mentale forstyrrelser, uanset hvor høfligt de fremsættes (Goffman, 1967, s. 68).

Eksempelet illustrerer hvordan personalet skal ha kontroll over pasientgruppen, på samme tid som de forsvarer institusjonen. Kontrollen skal opprettholdes uten at det tas hensyn til pasientenes ve og vel, og pasienters verbalt fremsatte ønsker blir ofte betraktet som et bevis på mental forstyrrelse. I forbindelse med det ovennevnte eksempelet fra statshospitalet understreker Goffman at «[p]lejerer vil aldri anerkende det normale i et miljø, hvor det unormale er noget normalt» (Goffman, 1967, s. 68). I et miljø hvor det å avvike fra normen er å betrakte som «det normale», vil det altså være vanskelig å anerkjenne den sinnsfriske.

Som nevnt er det ønskelig fra personalets side at pasientene oppfører seg i tråd med reglementet, det vil si at de underordner seg et visst system. For at det skal være mulig å gjennomføre tilstandsrapporter må både ønsket og uønsket atferd defineres på en måte som knytter an til pasientens egen frie vilje – altså som noe pasienten selv har mulighet til å gjøre noe med. Goffman skriver at personalet, for å lette tilstandsbedømmelsen, ofte utvikler en teori om «den menneskelige natur». Teorien omfatter noen forutinntattheter knyttet til menneskelige karaktertrekk (Goffman, 1967, s. 70). Utviklingen av en slik teori gjør det enklere for de ansatte å opprettholde en sosial avstand til pasientene, samtidig som teorien bidrar til å rettferdiggjøre behandlingen av pasientene. Personalet anser seg selv som spesialister i den menneskelige natur, og diagnostiserer pasientene på bakgrunn av denne spesialkunnskapen (Goffman, 1967, s. 71).

Goffman bemerker imidlertid at opprettholdelse av sosial avstand er vanskelig i enkelte tilfeller. Vennskapelige følelser og empati vil kunne forekomme, og når dette skjer vil den ansatte plages av medfølelse dersom pasienten utsettes for en eller annen form for sanksjonering. Denne formen for involvering vil dessuten kunne medføre at den ansatte såres av pasientens ytringer eller handlinger, eller at de preges av dårlig samvittighet i situasjoner hvor de har blitt nødt til å ty til makt for å roe pasienten (Goffman, 1967, s. 66–67).

Både blant de innlagte og blant de ansatte vil det av og til oppstå såkalte «klikker», det vil si gjenger som føler på et fellesskap. Et typisk tilfelle kan være når pasienter opplever undertrykking og dermed deler et opposisjonelt atferdsmønster mot systemet.

Solidaritetsfølelsen vil i enkelte tilfeller være sterk nok til å utløse masseoppstandelser, for eksempel i form av større eller mindre sabotasjer (Goffman, 1967, s. 48–50). Følelsesmessig støtte fra andre, enten fra medpasienter eller fra en ansatt, vil for enkelte gjøre oppholdet på en total institusjon enklere.

Støtte og vennskap er med andre ord én måte å gjøre oppholdet på en total institusjon lettere å holde ut. Goffman peker også på andre tilpasningsstrategier, men understreker samtidig at ikke alle pasienter velger seg ut én av disse. Mange er innom flere av strategiene, mens enkelte velger helt andre strategier (Goffman, 1967, s. 53). Den første strategien handler om å trekke seg inn i seg selv og omtales gjerne som «regresjon». Pasienter som velger en slik strategi kjennetegnes typisk av manglende engasjement, som gjerne kommer til uttrykk ved at pasienten nekter å delta under gjennomføringen av institusjonens fellesaktiviteter. En annen tilpasningsstrategi kjennetegnes av pasienter som bevisst utfordrer systemet ved å nekte å samarbeide med personalet. Personer som inntar en slik rolle kan betraktes som opprørere (Goffman, 1967, s. 50–51), og et typisk eksempel er pasienter som nekter å spise eller drikke.

En tredje strategi er karakterisert av pasienter som fint tilpasser seg institusjonstilværelsen. Disse pasientene føler seg trygge, og mange av dem opplever institusjonen som et hjem. Goffman påpeker at enkelte av disse pasientene har et behov for å skjule hvor godt de faktisk trives. Årsaken er ønsket om å opptre solidarisk overfor ens medpasienter som mistrives. Goffman skisserer også ut en strategi som går ut på at en pasient overtar den offisielle oppfatning av ham, samtidig som han forsøker å spille rollen som den perfekte pasient. Slike pasienter står alltid til personalets rådighet og kan karakteriseres som disiplinerte og lydige (Goffman, 1967, s. 52). Sistnevnte strategi er, som tidligere påpekt, å foretrekke for

personalet ettersom denne typen pasienter er medgjørlige og opptrer i tråd med sin rolle som underordnet den totale institusjonens system.

3.5 *Galskapens historie og Anstalt og menneske*: komplementerende lesninger?

Ingri L. Ramberg omtaler Goffman som én av Foucaults arvtakere (Ramberg, 2022, s. 25–26). Som nevnt innledningsvis kan det imidlertid virke unaturlig å snakke om Foucault og Goffman i én og samme setning. Særlig siden sistnevnte bygger mange av idéene sine på tankene til filosofen Jean-Paul Sartre, som Foucault ved flere anledninger tok avstand fra. Mens Sartre var eksistensialist og opptatt av subjektet og dets evne til å velge fritt, plasseres Foucault gjerne innenfor poststrukturalismen, der subjektet snarere er en effekt av diskurser.

At mennesket er fritt innebærer at det kan foreta valg, som det ifølge Sartre selv står ansvarlig for. Dette gir mennesker mulighet til å fremstå som individer (Sartre, 2001, s. 415, 485, 550). Foucault på sin side avviste subjektforståelsen, men det må imidlertid ikke tolkes som en avvisning av subjektet som sådan. Idéhistoriker Espen Schaanning skriver at Foucault subjektskritikk:

[...] ikke primært [er] rettet mot forestillingen om at det skulle finnes et subjekt, eller om hvordan subjektet er blitt til eller ser ut. Det dreier seg snarere om å påvise hvordan historisk forskning bevisst eller ubevisst legger en bestemt subjektfilosofi til grunn for sine framstillinger. Poenget er da ikke å ta stilling til hva subjektet «egentlig» er, men å vise hvordan subjektforestillinger har eller kan ha bestemte effekter (Schaanning, 1997, s. 153).

Schaanning understreker at Foucault ikke avviser subjektstanken, men i stedet forsøker å koble subjektbegrepet til den diskursanalytiske tradisjonen. Mens Sartre mente at subjektet står fritt til å komme med utsagn, gjøre motstand og dermed bevisst styre talen, mente Foucault at det er diskursene som er bestemmende for subjektet. Ettersom diskurser innebærer begrensninger, kan et subjekt bare si ting som tillates av diskursen.

I artikkelen «Between Michel Foucault and Erving Goffman» argumenterer den tidligere nevnte Ian Hacking for at *Galskapens historie og Anstalt og menneske* utgjør komplementerende lesninger. Som forklart handlet Goffmans prosjekt om å forstå de sosiale prosessene som foregår innenfor veggene til den totale institusjonen, samt hvordan oppholdet på et slikt sted kan føre til at individet forandrer seg. Goffman skrev imidlertid ingenting om historien *bak* de sosiale praksisene. Han er heller ikke innom historien til den totale institusjonen som helhet. For å få innsikt i dette må vi vende oss til Foucault (Hacking, 2004, s. 294). Hacking argumenterer med andre ord for at det som mangler i Foucaults teori er å

finne igjen hos Goffman – og vice versa. Hacking er ikke alene om å sette de to vitenskapsmennene i sammenheng. Som nevnt omtaler Ramberg både Foucault og Goffman i sin doktoravhandling. Ramberg argumenterer med at begge teoretikerne betrakter institusjonen som en undertrykkende maktsfære preget av innesperring, fengsling, makthierarki, isolasjon og kontroll (Ramberg, 2022, s. 26).

Det er imidlertid ikke alle som er enige i Foucault og Goffmans beskrivelser av institusjoner som undertrykkende instanser. Som vi allerede har vært inne på så ikke de danske legene Selmer og Pontoppidan på isolering av pasienter som noe negativt. Det samme er også tilfellet med den franske litteraturviteren Roland Barthes, som arbeidet ved Collège de France på samme tid som Foucault. I den kjente forelesningsrekken *How to Live Together*²⁴ beskriver han fenomenet «idiorytmi», som handler om hvordan man kan leve i et harmonisk fellesskap med andre, samtidig som man respekterer hverandres individuelle rytmer, for eksempel på et sanatorium (Barthes, 2013, s. 43).²⁵ Å studere institusjonen som et harmonisk fellesskap er en innfallsvinkel som skiller seg fra Foucault og Goffmans tilnærming til institusjonen som en maktsfære.

²⁴ Med originaltittel *Comment vivre ensemble*. Forelesningsrekken ble avholdt i perioden 1976–1977.

²⁵ I forelesningsrekken drøfter Barthes sanatoriet i Thomas Manns *Trolldomsfjellet* (1924).

4 Institusjonsopphold i helvete

4.1 Amalie Skrams romaner om Else Kant

I *Professor Hieronimus* møter vi hovedkarakteren Else Kant, som ved romanens begynnelse befinner seg midt i en kunstnerisk krise. Det er natt og Else oppholder seg som vanlig i atelieret sitt. Hun har over lengre tid slitt med å fullføre sitt påbegynte kunstprosjekt, og stresset dette medfører går ut over mer enn bare kunsterkarrieren.²⁶ Else sliter med å sove, plages av vedvarende hoste og sporadiske hallusinasjoner. Følelsen av å ikke strekke til, verken som mor eller hustru, plager henne. Omgivelsene, særlig ektemannen Knut, er bekymret, og etter å ha fersket Else med en flaske gift, tar Knut grep.

Knut rådfører seg med ekteparets venn og huslege doktor Tvede. Tvede foreslår at Else settes i kontakt med den anerkjente legen professor Hieronimus. Da forslaget legges frem for Else går hun frivillig med på å legges inn, men i det samme hun trer over dørstokken til Hieronimus' avdeling forstår hun at noe er galt: «Jeg vil ikke ind. Her er jo låset, som var det et fængsel» (Skram, 1895a, s. 35). Stedet minner Else om et fengsel, og sitt tildelte rom beskriver hun som en celle.

Inne på avdelingen blir Else ført inn på den rolige gangen. Her må hun dele værelse med en annen kvinne, noe hun nekter. Hun overføres av den grunn til den urolige fløyen, noe som innebærer enerom, men også dårligere pleie. Gjentatte ganger forsøker Else å overtale personalet om at hun slett ikke feiler noe: «[...] jeg er ikke sindssyg» (Skram, 1895a, s. 41). Det skal imidlertid vise seg at overlege Hieronimus ikke tar seg tid til å lytte til hva pasientene har å si. Else, som gjerne ønsker å fortelle overlegen at hun er feilaktig plassert blant gale, at deliristene holder henne våken om natten og at hun ønsker å komme hjem til mann og barn, får bare beskjed om å være «rolig og god» (Skram, 1895a, s. 52). Oppholdet utvikler seg snart til en tålmodighetsprøve for Else.

Else holdes tilbake på sjette avdeling i tjuefem dager. Hun opplever ved flere anledninger at hennes behov ikke blir imøtegått: hun får verken treffe mann eller barn, og hun får heller aldri oppfylt sitt ønske om å få snakke ut med professor Hieronimus.²⁷ Romanen slutter med at Else overføres til Sct. Jørgen hospital. I romanuniverset er en slik overføring tegn på

²⁶ Engelstad (1984) skriver inngående om den kvinnelige kunstners rollekonflikter.

²⁷ Flere forskere tematiserer forholdet mellom Else Kant og professor Hieronimus, deriblant Lyhne (1981), Engelstad (1984) og Langås (2004).

forverring, men for Else Kant skal oppholdet på Sct. Jørgen vise seg å bety det motsatte. Oppholdet på det nye hospitalet varer i tjueseks dager, hvorav de fem siste er selvvalgte. På dette hospitalet møter Else Kant en mer sympatisk overlege, som etterhvert erkjenner at hun er frisk nok til å bli utskrevet.

4.1.1 Fortellerteknikk og struktur

Som nevnt er Aaslestads hovedpoeng i artikkelen «Amalie Skrams asylromaner *revisited*» at det først og fremst er narratologiske grep som fokalisering, fri indirekte stil, kronologi, den anaforiske frekvensformen og de ytterst få innslagene av eksterne analepser som gir leseren et bilde av Else Kants institusjonserfaring. Måten fortellingen blir fortalt på kan med andre ord fortelle noe om protagonistens opphold i psykiatrien, en erfaring som i forbindelse med mitt prosjekt utgjør en viktig del av den undersøkte sinnssykediskursen.

Både *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen* er tredjepersonsfortellinger fokalisert gjennom Else Kant. Det som sees formidles gjennom et språk, og fokaliseringsinstansen er dermed underlagt fortellerstemmen (Aaslestad, 1999, s. 83). Fortellerposisjonen støtter opp om Elses kritiske anklager mot overlegen. På enkelte tidspunkt i fortellingen er det ektemannen Knut som utgjør romanens fokaliseringsinstans.²⁸ Dette narratologiske grepet avkler Hieronimus for hans løgner. Knut undrer, i likhet med sin kone, på hvorfor Hieronimus opptrer som han gjør: «Hvorfor var denne mand så forbeholden, i grunden kjølig? Sad han med sin oppfattelse færdig, eller havde han ingen mening dannet sig endnu?» (Skram, 1895a, s. 134).

Fokaliseringsskiftet forteller leseren at det ikke bare er Else som sitter med følelsen av at Hieronimus ikke tar seg tid til pasientene sine. Slik får leseren en bekreftelse på at det hele ikke bare foregår i Elses hode, men faktisk er noe flere av romankarakterene reagerer på – selv uten å ha hatt kontakt med Else etter innleggelsen.

Det nære forholdet mellom fokaliseringsinstansen og fortellerstemmen gir romanene, særlig *Professor Hieronimus*, et klaustrofobisk preg. Begge romanene er preget av en dominerende bruk av fri indirekte stil, hvilket forsterker den klaustrofobiske følelsen: «Å gud nej – hun fik det ikke til – hun *fik* det ikke til! Det var aften i atelieret med stærkt lampelys. Fru Else Kant stod fortvivlet foran staffeliet med det gråt i gråt bemalte lærred» (Skram, 1895a, s. 1). Første setning, det vil si ytringen frem til utropstegnet, er et godt eksempel på fri indirekte stil.

²⁸ Dette er tilfelle i kapittel XV og XXVI.

Bruken av fri indirekte stil er til tider er så sammenhengende at det blir som å lese en indre monolog. Det er tredjepersonsfortelleren som fører ordet, men ordene er trolig farget av hovedpersonens tanker (Aaslestad, 2009, s. 55). Dette er noe leseren bør være oppmerksom på ettersom romanene er fokalisert gjennom en kvinne som befinner seg i krise. Fortellingen kan av den grunn være preget av idiosynkrasier, men som vi har sett bidrar fokaliseringsskifter til å underbygge Elses troverdighet.

Avstanden mellom fortellerinstansen og Else blir mindre utover i fortellingen, og endringen henger sammen med Elses indre sinnstilstand. I den første romanen, *Professor Hieronimus*, er Else for opprørt til selv å føre ordet. Hun er med andre ord ikke i stand til selv å beskrive situasjonen hun befinner seg i, og får av den grunn hjelp av den fortellende instansen. Under oppholdet på Sct. Jørgen derimot får Else det bedre. Hun spiser, spaserer i hagen og både medpasienter, sykepleiere og den vennlige overlegen tar seg tid til henne. Alle disse faktorene bidrar til at Else bedres. Leseren kan stole på inntrykkene hennes, og det er ikke lenger nødvendig at fortellerinstansen fører ordet (Hamm, 2000, s. 80).

Til tross for at Else oppholder seg på to ulike institusjoner, spenner romanene om henne over et kort tidsrom. Vi møter henne i atelieret kvelden før hun legges inn på KH6. Videre følger vi hennes tjuefem dagers lange opphold på sjette avdeling før hun overføres til Sct. Jørgen hvor hun blir værende i tjueseks døgn. Begge romanene er stort sett preget av kronologi og en anaforisk frekvens. Den gjentakende og rutinepregede institusjonshverdagen kommer tydelig til uttrykk, og det anaforiske får hver enkelt begivenhet til å fremstå som en prøvelse (Aaslestad, 2009, s. 56). De fortellertekniske grepene fremhever altså den formelle, administrative og rutinepregede tilværelsen som Erving Goffman beskriver i sin teori om totale institusjoner (Goffman, 1967, s. 9).²⁹

Elses første timer og dager på KH6 skildres i detalj: «Der blev travelt på gangen. Døre og vinduer reves op med smæld og klirrende støj, borde og stole blev skubbet til side, og der blev vasket med klaskende våde klude. Else følte hver lyd som rykninger gennem hjertet [...]» (Skram, 1895a, s. 61). Som ny pasient legger Else merke til enhver bevegelse og lyd ute fra gangen. Hun plages, og klarer ikke å falle til ro. Etter hvert begynner hun imidlertid å ta innover seg sinnssykediskursen, hun blir mer fortrolig med avdelingens rutiner, og lar seg

²⁹ Jeg vil komme mer inn på Goffmans teori om totale institusjoner om litt.

ufrivillig internalisere. At dette skjer, kommer blant annet til uttrykk i beskrivelsen av morgenstellet:

Nå, nu var det altså morgen. Dørene smælded, og vinduerne sloges op, og trækvinden suste gennem cellen. Konen med vandspanden og vaskekluden rumsterte på gangen, og frøken Suenson fôr til og fra, i endeløst hast, bragte vaskevand og the, hjalp patienterne og gjorde rent i cellerne. Frk. Stenberg gik rundt og så til patienterne, og alt var som den foregående morgen (Skram, 1895a, s. 79).

Det smelles fremdeles med dørene, vinduer slås opp og vaskekona klasker fortsatt kluten i gulvet, men for Else oppleves ikke lydene like støyende lenger. Etter noen dager er Else så vant til morgenrutinene at man som leser kun presenteres for følgende setning: «Så kom skurekona, og vinduerne blev smækket op. Frøken Suenson bragte den sædvanlige smule vand i et bitte lidet fad af gulhvid fajance» (Skram, 1895a, s. 105). Vi får vite at vaskekona er kommet og at vinduene åpnes som vanlig, men beskrivelsen av hendelsesforløpet er ellers kortet ned. Sosialiseringprosessen er i gang, men Else Kant fastholder imidlertid, gjennom begge romanene, at hun er feilaktig innlagt og at hun ønsker å slippe derfra så fort som mulig.

Fortellingen om Else er for det meste kronologisk fortalt, men det forekommer også innslag av analepser og prolepser.³⁰ Tiden forut for innleggelsen hører vi lite om. Under én av Hieronimus' hurtige visitter får man likevel høre at Else har vært innlagt ved en tidligere anledning. Samtalen åpner med at Hieronimus forsøker å overrekke Else et brev fra ektemannen. Brevet er skåret opp, og Else nekter å ta imot et brev som allerede er åpnet. Som vi har sett beskriver Foucault et makthierarki i forbindelse med diskurser, og at Hieronimus på forhånd har åpnet Elses brev vitner om at han er høyt posisjonert i avdelingens hierarki, noe som gir han mulighet til å overstyre pasienters ønsker.

At praksisen med å åpne brev var utbredt i samtidspsykiatrien understrekes i følgende kommentar fra Hieronimus: «'Forresten er dette en højst forloren indignation', sa Hieronimus med spot. 'De, som før har været interneret, véd jo, at sindssygepatienternes breve altid blir åbnet'» (Skram, 1895a, s. 283). Uttalelsen indikerer at Else tidligere har vært innlagt, hvilket bekreftes av Elses påfølgende tankerekke: «Ja. Dengang. Hvor stille og godt havde hun ikke havt det på anstalten hos den humane og kjærlige gamle overlæge, der nu forlængst lå i sin

³⁰ De øyeblikkene som fortelles i ettertid, sett i forhold til det punkt i historien hvor fortellingen befinner seg, kalles *analepser*. Motsatt vil være tilfellet med de begivenhetene som ligger i fremtiden sett fra det punktet hvor fortellingen befinner seg. Slike begivenheter har fått merkelappen *prolepser* (Aaslestad, 1999, s. 37–38).

grav» (Skram, 1895a, s. 283). Den gjengitte tankerekken viser at Else minnes sitt tidligere opphold på psykiatrisk sykehus med takknemlighet.

Romanene inneholder ytterst få eksempler på prolepser, men det er likevel én handling som hører fremtiden til, og det gjelder Elses plan om å skrive en bok om sine opplevelser av å være innlagt i psykiatrien:

«Hvad tænker De så dybt på, frue?»

Else tog sig sammen, og ånded op. Så sa hun: «På det, jeg skal skrive om Hieronimus, når jeg engang slipper herfra?»

«Skrive – skal De skrive?»

«Ja, De kan *tro*, jeg skal skrive.»

«Det skulde De ikke, frue. Det kommer blot til at gå ud over Dem selv,» der var noget overlegent-medlidende i overlægens tone (Skram, 1895b, s. 49).

Overlegens advarsel om å la være å skrive om sine erfaringer skremmer imidlertid ikke Else, og mot slutten av romanen kan man lese følgende: «Nå ja ja, hvad kom Hieronimus nu hende ved. Tidsnok at tænke på ham, når hun engang blev fri, og skulde skrive om ham» (Skram, 1895b, s. 190). Ved romanens slutt er Elses plan om å nedtegne sine erfaringer med andre ord uforandret.

Else Kant ønsker å skrive om sine erfaringer fordi hun føler seg feilbehandlet og sviktet av systemet. Svaret på hvorfor hun behandles som hun gjør, finnes i romanuniversets sinnssykediskurs. Et overordnet kjennetegn ved diskursen, er at den er kjønnet. Dette påvirker behandlingen pasientene får, som igjen virker inn på deres psykiske helse. Som vi skal se, florerer det ulike oppfatninger om hva det innebærer å være sinnssyk, samt hvordan de syke skal behandles. Hieronimus er av én oppfatning, mens det øvrige helsepersonellet er av en annen. Diskursens utelukkelsessystemer, for å formulere det med Foucault, gjør det imidlertid vanskelig for sistnevnte å ytre sine tanker om pasienters sinnstilstand (Foucault, 2018, s. 9–11). De samme utelukkelsessystemene setter også begrensninger for pasientene. Else Kant utvikler likevel strategier som gjør det mulig for henne å motsette seg makten.

4.2 Else Kants syn på sinnssykdom, arbeidspress og patriarkalske forhold

Sinnssykediskursen og dens deltakere bidrar med andre ord til å skape og opprettholde fenomenet. I flere tilfeller blir sinnssykdom konkret tatt opp og snakket om, som for eksempel er tilfellet i Elses følgende tankerekke på Sct. Jørgen:

Hvad vilde det egentlig sige at være sindssyg? Man kunde jo glat væk kalde hinandens særegenheder og mere eller mindre brydsomme ejendommeligheder for sindssyge. Hvem

kunde hindre det? En hadde aversion for katte, en anden var ikke at bevæge til at foreta sig noget på en mandag, en tredje gik ikke i seng uden at først at sætte skoene baglænds foran sovekammerdøren [...] en fjortende var stormandsgal og bildte sig ind at han vidste til punkt og prikke hvad der skulde kaldes sindssyge og hvad ikke, og så fremdeles i det uendelige (Skram, 1895b, s. 82–83).

I oversiterte tankerekke kommer Else Kant, foruten stikken mot Hieronimus, frem til at særegenheter og dårlige vaner ikke med rette kan karakteriseres som sinnssykdom. Basert på dette karakteriserer ikke Else, trass alvorlige søvnproblemer, samt perioder med vrangforestillinger og hallusinasjoner, seg selv som sinnssyk: «Men så skulde man da helst være gal, eller idetmindste sindsforvirret. Og ingen af delene er jeg» (Skram, 1895b, s. 34). I samme tankerekke kommer det likevel frem at det finnes mennesker Else betrakter som «de rigtige gale, de som var farlig for den offentlige sikkerhed, og for næstens liv og lemmer» (Skram, 1895b, s. 83). Else Kant mener altså at personer som utgjør en fare for offentlighetens sikkerhet kan kalles sinnssyke.

Med tiden innser Else at enkelte mennesker, til tross for at de ikke er til skade for offentligheten, likevel er å anse som sinnssyke. At Else endrer oppfatning skyldes møtet med medpasienten frøken Thomsen. Til å begynne med ser ikke Else behovet for at frøken Thomsen holdes innesperret: «Sindssyg – tænkte Else [...] Ja, frk. Thomsen var jo nok en særting og havde forkjerte ideer, men sindssyg – således sindssyg at det var nødvendigt at holde hende indespærret –?» (Skram, 1895b, s. 81–82). Else undres hva som kan være overlegens begrunnelse til å holde Thomsen på Sct. Jørgen, og når muligheten byr seg, spør hun ham. Overlegen svarer: «Å hun. – Hun er idiot, og blir aldrig anderledes» (Skram, 1895b, s. 85).³¹ Til å begynne med stusser Else over svaret, men med tiden innser hun at «[o]verlægens ytring at frk. Thomsen var idiot og aldrig blev anderledes, som dengang havde stødt hende [...] var den fuldkomneste sandhed» (Skram, 1895b, s. 133). Else Kant stempler med andre ord frøken Thomsen som sinnssyk selv om hun ikke utgjør noen samfunnsrisiko.

Det tydeliggjøres ved flere anledninger at Elses forståelse av sinnssykdom skiller seg fra Hieronimus' definisjon av fenomenet. Som vi har sett anser ikke Else seg selv som sinnssyk, og hun ønsker å skrives ut så snart som mulig. Hun er dessuten uenig i Hieronimus' diagnostiseringsmetoder. Sistnevnte tydeliggjøres eksplisitt en dag Else får besøk av en ung,

³¹ Overlegen på Sct. Jørgen bruker her ordet «idiot» om en av sine pasienter. For den nåtidige leser fremstår beskrivelsen ufølsom. Ordbruken tydeliggjør at noe har skjedd med sinnssykediskursen. Ord og uttrykksformer endrer seg, og ettersom overlegen ellers fremstilles som human, kan man anta at ordet «idiot» har utviklet seg fra å være en fagterm til å bli et negativt ladet begrep.

utenlandsk slektning på Sct. Jørgen. Slektningen informerer Else at det går rykter om at Hieronimus selv går rundt og er sinnssyk. Flere i hans slekt var visst underlige, fortsetter hun. Else på sin side tenker at det å «[s]øge beviser for et menneskes sindssygdome i dets slægtnings særheder og underlige egenskaber» (Skram, 1895b, s. 197) er noe man skal være forsiktig med. Å bruke slektnings særigheter som belegg for diagnostisering, er imidlertid noe som kjennetegner Hieronimus' arbeid med sinnssykdom.

4.3 Legene og sykepleiernes syn på sinnssykdom

4.3.1 Lege-pasient-forholdet

Med romanene sine skildrer Skram den rådende psykiatriske sinnssykediskursen. Den blir blant annet anskueliggjort av legeskikkelsene. Hieronimus' arbeid med sinnssykdom og forholdet han har til pasientene sine, er det tydeligste uttrykket. Som vi har sett ser Else tilbake på sitt første institusjonsopphold med takknemlighet. Det kan tenkes at denne positive erfaringen er noe av grunnen til at hun takker ja til å legges inn under professor Hieronimus. Innledningsvis så vi hvordan Else fantaserer om hvordan oppholdet på KH6 kommer til å bli: «Det skal bli godt at få tale med en mand som Hieronimus. Forklare ham, hvordan jeg har det i ét og alt» (Skram, 1895a, s. 22). Elses forventning svarer her til samtidens behandlingsoptimisme og Foucaults beskrivelser av oppvurderingen av legeskikkelsen. Foucault skriver at legen ble: «[...] til en figur som på en nesten magisk måte framkaller helbredelsen» (Foucault, 2008, s. 179). Elses ønske er nettopp å helbredes, og hun ser av den grunn for seg hvor godt det skal bli å få snakke ut med professoren. Det tar imidlertid ikke lang tid før det viser seg at forventningene ikke innfris. Hieronimus er alltid på farten og Else sitter igjen med følelsen av at overlegen ikke tar seg tid til pasientene sine.

Else bevarer likevel håpet om at Hieronimus snart vil ta seg av henne: «Men når nu Hieronimus kom imorgen aften, skulde hun tale indtrængende med ham [...] Se til at få bortfjernet den misforståelse, der nødvendigvis måtte være tilstede [...] Hun klynged sig krampeagtig til denne tanke [...] Ja, imorgenaften, imorgenaften vilde forløsningen komme» (Skram, 1895a, s. 78). Tålmodighetsprøven fortsetter, og til å begynne med er Else overbevist om at Hieronimus snart vil se henne. Situasjonen skal imidlertid komme til å snu, og etter en stund begynner Else å lure på om overlegen faktisk forsøker å gjøre henne gal.

Else Kant finner flere tegn som peker i retning av at overlegen prøver å fremprovosere en atferd hos henne som samsvarer med visse diagnostiske kjennetegn.³² Hun opplever at Hieronimus' visitter er preget av at han har hastverk, og det blir tydelig at han kan komme og gå som han selv vil. Bevegelsesfrihet på en psykiatrisk institusjon assosieres med makt, og makten bruker Hieronimus til å innskrenke Elses frihet på flere områder. Foucault legger imidlertid vekt på hvordan diskurser skaper objekter, samtidig som de legger føringer for hvordan man kan snakke og tilnærme seg disse (Foucault, 1999, s. 25–26). I lys av Foucault vil det altså være mer riktig å argumentere for at det er *diskursen* som har skylden for hvordan Else behandles på KH6. I henhold til Foucault vil ikke behandlingen kunne karakteriseres som et personangrep, til tross for at Else opplever det slik, men må i stedet bli sett på som en effekt av romanens sinnssykediskurs.

Foucaults poeng om at høy kompetanse ofte henger sammen med høy status, tydeliggjøres helt eksplisitt i situasjonen med Hieronimus (Foucault, 2008, s. 179). De korte og uforutsigbare visittene vitner om at overlegen er i besittelse av en bevegelsesfrihet som tillates de færreste på avdelingen. Overlegen befinner seg dessuten i en posisjon hvor han kan tilbakeholde Knuts brev, nekte Else å sende brev hjem til mann og barn, og avfeie Knuts forespørsler om å besøke Else på KH6. Brev- og besøksforbud er noe vi har sett omtalt i Goffmans *Anstalt og menneske*. Her trekkes det frem at slike forbud er blant «[...] de mest betegnende måder, hvorpå individets handlingsøkonomi kan blive nedbrudt» (Goffman, 1967, s. 37). At Else verken hører eller ser noe til ektemannen gjør henne fortvilet. Etter hvert kommer misnøyen verbalt til uttrykk i form av aggressive bemerkninger: «'Jeg bryr mig ikke mere om at se min mand', sa Else heftigt. 'Aldrig mere i dette liv!'"» (Skram, 1895a, s. 281). Situasjonen illustrerer hvordan Else ikke kommer utenom diskursen, men blir et offer for den.

Else fortsetter å la seg provosere av Hieronimus, og særlig beskjeden om at Knut har gitt uttrykk for at han ikke ønsker å se henne, går hardt innpå henne. I begynnelsen nekter Else å tro det. Hun smugler av den grunn ut et brev hvor hun trygler Knut om å komme. Else venter håpefullt, men forgjeves. Hendelsen resulterer i at Else fylles av likegyldighet overfor ektemannen: «Og så var al spænding og al uro borte. Istedetfor trådte en iskold forhærdelse, som gav hende fred. Det *var* altså alligevel sandt, at Knut ikke havde villet se hende» (Skram,

³² At personalet på et psykiatrisk sykehus automatisk identifiserer en pasient som syk, er et trekk Goffman peker på som typisk for totale institusjoner. En slik automatisk identifisering utgjør et grunnleggende middel til sosial kontroll (Goffman, 1967, s. 68).

1895a, s. 289). Elses håp er slukket, og tanken om at ektemannen ikke lenger bryr seg om henne fyller henne helt. Hun oppgir tanken om å vente på ham, og bestemmer seg for at hun ikke lenger ønsker å treffe ham.³³

Etter gjentatte nedslående erfaringer er Else overbevist om at Hieronimus plukker opp «beviser» for hennes abnormale sinn overalt, og hun innser at hun må vokte hva hun sier og gjør i påhør av de ansatte. Følelsen forsterkes ved at én av sykepleierne informerer Else om at «[a]lting her, blir udtydet som sindssyge» (Skram, 1895a, s. 191). Dette poenget er interessant nok også noe Goffman greier ut om i forbindelse med sin studie av totale institusjoner. Goffman understreker at praksisen medfører redusert selvbestemmelse for pasientene, som ikke får uttrykke seg slik de ønsker verken verbalt eller non-verbalt (Goffman, 1967, s. 39).

At Else lar være å uttrykke følelser er blant annet tilfelle under et besøk av Tvede. Huslegen spør Else hvordan det går med søvnen hennes. Else svarer at hun slett ikke får sove ettersom det er så lytt på avdelingen. Hun forteller om spetaklene fra de andre pasientene, hvilket medfører innblanding fra Hieronimus: «'Spektakler', udbrød Hieronimus. 'Jeg synes, her er roligt, jeg [...] Den, som har gjort mest spektakler, er såmæn fru Kant'» (Skram, 1895a, s. 261). Kommentaren gjør Else forferdet. Likevel tenker hun: «Han vil fremkalde et udbrud hos Dig, for at Tvede kan få se din sindssyge» (Skram, 1895a, s. 262), og i stedet for å hisse seg opp, forholder Else seg rolig. Elses tankerekke illustrerer at et kvinnelig raseriutbrudd tolkes som tegn på sinnssyke i romanuniversets sinnssykediskurs.

Hieronimus kan altså, i kraft av sin stilling og den rådende sinnssykediskursen, diagnostisere Else. Selv stusser Else over det faktum at han kan stemple henne som gal når han nesten ikke har tatt seg tid til å snakke med henne: «Men kanskje Hieronimus virkelig trode, at hun *var* gal. Han hadde jo omtrent slet ikke talt med hende, så han kunde jo ikke vide det» (Skram, 1895a, s. 77). I samme tankerekke undres Else hvorfor overlegen ikke tar seg bedre tid: «Hvor underligt forresten, at han ikke gav sig bedre tid for at komme til klarhed over hendes tilstand – om det virkelig var nødvendigt at holde hende i celle» (Skram, 1895a, s. 77). Else stiller med andre ord spørsmål ved overlegens avgjørelse om å holde henne i det hun omtaler som «en celle». Svaret på hvorfor finner man ved å studere den diagnostiske kulturen i romanuniverset.

³³ Else Kant håper likevel at ektemannen skal dukke opp langs reiseruten til Sct. Jørgens hospital.

4.3.2 Den diagnostiske kulturen

I *Sammenbrudd og gjennombrudd* redegjør Engelstad for faktorer som virker sykdomsfremkallende eller forsterkende på Else. I den forbindelse tar hun i bruk det moderne begrepet «diagnostisk kultur» (Engelstad, 1984, s. 186). Med begrepet sikter Engelstad til diagnostiseringskulturen i romanene, som blant annet innebærer at merkelappen «sinnsyk» medfører at alt en gjør tolkes som en bekreftelse på diagnosen. Dette er en følelse vi alt har sett hos Else Kant. Diagnostiseringskulturen i romanene utgjør en sentral del av romanuniversets sinnsykediskurs, ettersom legepersonnellets diagnostiseringsmønster forteller noe om deres syn på sinnsykdom.

I boken *Anstalt og menneske* skriver Goffman at personalet på en sinnsykeanstalt gjerne utvikler en teori om «den menneskelige natur» for å lette tilstandsbedømmelsen av pasientene. Innbakt i en slik teori ligger det noen forutinntattheter knyttet til sinnsykepasienten og det «normale» mennesket. At legene til Else Kant er preget av denne typen forventninger kommer blant annet til uttrykk gjennom ledende spørsmål under stuegangen, samt i enkelte dialoger mellom leger og sykepleiere. Et godt eksempel er overlegen på Sct. Jørgens uttalelse om at «[a]lle sindssyge er vrede på deres læger» (Skram, 1895b, s. 38). Slike generaliserende uttalelser vitner om at legepersonnellet innehar visse forestillinger og forventninger om sine pasienter.

Dialogene som utspiller seg under Elses første legebesøk illustrerer de ovennevnte poengene. Første gang Else får besøk av en av Hieronimus' kandidater blir hun utspurt og undersøkt:

«Er der ikke nogen, som vil gjøre Dem ondt?» spurte han.
«Nej,» svarte Else og bed sig i læben for at stagge gråden. Hun kunde ikke forstå, hvad han mente, men fortsatte dog: «Der er ingen, som vil gjøre mig ondt. Mener De kanske hernede?»
«Forfølger og efterstræber Dem? Ikke?» vedblev kandidaten i forståelsesfuld tone.
Han tror, jeg er gal, tænkte Else og vendte hodet bort» (Skram, 1895a, s. 54).

I dialogen mellom Else og kandidaten ser man tydelig hvordan legen forsøker å finne igjen spesifikke diagnostiske kjennetegn hos Else. Utspørringen tar altså utgangspunkt i det Goffman omtalte som teorien om den menneskelige natur. Kandidaten stiller Else en rekke ledende spørsmål relatert til forfølgelse, men Else svarer avkrefte på samtlige. At forfølgelsestanker er noe Else assosierer med å være sinnsforvirret tydeliggjøres i tanken om at kandidaten, ved å stille slike spørsmål, må tro hun er gal. Her blir det tydelig at Elses oppfatning av hva det innebærer å være gal, stemmer overens med kandidatens symptombylle.

At også Hieronimus håper å finne igjen visse diagnostiske kjennetegn hos Else, tydeliggjøres under hans første besøk hos henne. Overlegen måler pulsen hennes før han stiller henne noen «almindelige sygespørsmål», som hun besvarer med enstavellesord (Skram, 1895a, s. 63). Han spør om hun lider av obstruksjon og om hun har sovet. Sistnevnte spørsmål rettes mot sykepleierne og ikke pasienten, hvilket forsterker Elses følelse av å bli oversett av overlegen. Under Hieronimus' neste visitt er det Else og Knuts forhold som utgjør samtalens fokusområde: «Det har nok ikke vært så godt mellom Dem og Deres mand. Har De ikke noget at klage over, noget at bebrejde ham?» (Skram, 1895a, s. 68). Til tross for antakelser og ledende spørsmål, svarer Else på dette tidspunktet at hennes mann er utmerket på alle måter.³⁴

Makten hos Foucault er aldri knyttet til enkeltpersoner, og i tilfellet med Else Kant er det sinnssykediskursen som gjør det mulig for Hieronimus å handle som han gjør (Foucault, 1999, s. 103). Overlegen holder Else borte fra familien, undersøker hennes fysiske helsetilstand, samt leter etter uoverensstemmelser i hennes nære relasjoner. Elses sinne og manglende selvbeherskelse blir trukket frem som normavvikende atferd. Det samme gjelder det faktum at hun ikke sover. Undersøkelsene og de påfølgende utspørringene skjer med utgangspunkt i spesifikke diagnostiske kjennetegn, og leseren får dermed et inntrykk av hva det er som utgjør interessefeltet for den medisinske diskursen i fortellingen.

Overlegen på Sct. Jørgen har tilsynelatende ikke et like bastant syn på sinnssykdom sammenlignet med Hieronimus. Under en dialog med Else blir det tydelig at han ikke betrakter sinnssykdom som noe avgrenset og statisk, men i stedet ser på det som noe sammensatt: «'Det kommer s'gu an på hvad man forstår ved ordet'» (Skram, 1895b, s. 215) forklarer han Else. Det blir likevel tydelig at den nye overlegen har stor respekt for Hieronimus. Han blir av den grunn fort lei av å høre på Elses gjentagende klaging, og lirer tidlig av seg den generaliserende kommentaren om at «[a]lle sindssyge er vrede på deres læger» (Skram, 1895b, s. 38).

Elses vedvarende sinne mot professor Hieronimus og ektemannen Knut blir også av den nye overlegen, og i tråd med psykiatriens historie, tolket som symptomer på sinnssykdom, noe som får Else til å hisse seg opp: «Jeg har ingen hallucinationer, ingen fikse ideer, ingen

³⁴ Nevnte dialog finner sted *før* Elses uttalelse om at hun «'Aldrig mere i dette liv!'» (Skram, 1895a, s. 281) vil se sin mann igjen.

tvangsforestillinger» (Skram, 1895b, s. 158). Overlegen forsøker å forklare Else «[...] at når en autoritet som Hieronimus har sendt Dem til mig, så må jeg beholde Dem observationstiden ud» (Skram, 1895b, s. 159). Sistnevnte uttalelse bygger opp under Foucaults poeng om overlegens ubestridte stilling.

Vi har sett Foucault peke på forgudelsen av legeskikkelsen som et særtrekk ved asylverden (Foucault, 2008, s. 177).³⁵ At legens makt er vanskelig å bestride kommer blant annet til uttrykk i kommunikasjonen mellom Hieronimus og Elses ektemann. Det blir etter hvert tydelig at overlegen ikke bare lyver overfor Else, men også Knut. Under samtalen om Elses overføring til Sct. Jørgen informerer Hieronimus om at første pleie bare er for de rikeste: «Knut takkede for underretningen. *Han vidste ikke den gang, at den var uriktig*» (Skram, 1895a, s. 288, min utheving). Fortelleren bryter her inn i handlingen og understreker at Knut, på det angitte tidspunktet i fortellingen, ikke var klar over at Hieronimus løy til ham. Årsaken til at Knut ikke stiller spørsmål eller motsier overlegen, skyldes trolig legeskikkelsens status i fortellingens samtid. Legen ble sett opp til og betraktet som en klok vismann med høy status. Knut på sin side har få eller ingen forutsetninger for å uttale seg om psykiatrisk pleie.

4.3.3 Sykepleierne

Knut er ikke alene om å mangle forutsetninger for å uttale seg om avdelingens rutiner. Romanuniversets sykepleiere befinner seg heller ikke i posisjon til å endre eller påvirke den rådende sinnssykediskursen. Deres manglende påvirkningskraft resulterer i at de kontinuerlig oppfordrer pasientene til å påta seg rollen som den underordnede. Alle sykepleierne signaliserer at Else bør fokusere på å opparbeide seg et godt forhold til avdelingens overlege: «'De må endelig se til at vinde professoren', sa de allesammen til hende. 'Om vi så bærer Dem på hænderne, nytter det til *intet*, hvis *han* er imod Dem'» (Skram, 1895a, s. 91). Sykepleierne sier at det ikke er noe de kan gjøre for Else dersom hun kommer på kant med avdelingens overhode.³⁶

³⁵ Forgudelsen av overlegen er også noe Unni Langås skriver om i kapittelet «Kampen om kroppen. Hysteri og opprør i Skrams *Professor Hieronimus*» i *Kroppens betydning i norsk litteratur 1800–1900* (2004).

³⁶ Både Engelstad og Langås skildrer hvordan lojalitetsbåndet mellom sykepleierne og Hieronimus er med på å opprettholde hierarkiet på KH6. Engelstad skriver at «[d]en moderlige omsorgen er nøye begrenset av den faderlige strengheten. Slik blir det til at de underordnede på avdelingen aldri riktig tar på seg ansvar for å gjøre noe med den lidelsen de er vitne til» (Engelstad, 1984, s. 183). Langås stemmer i: «Sykepleiernes reaksjoner er med på å opprettholde hierarkiet [...] De reproducerer og sementerer med andre ord den underdanighet blant de underdanige som får systemet til å fungere» (Langås, 2004, s. 219).

I romanene om Else Kant får man flere ganger demonstrert at sykepleierne har meninger som strider med Hieronimus' avgjørelser. Dette gjelder blant annet vurderingen av Elses sinnstilstand. Til å begynne med tør ingen av dem ta noen sjanser når det kommer til å vurdere Elses psyke, og første gang Else spør frøken Stenberg om hun har merket noen tendenser til galskap hos henne, får hun til svar at de galeste blant pasientene ofte er dem som i begynnelsen gir et godt førsteinntrykk.

Noen dager senere gjentar Else spørsmålet sitt. Denne gangen lyder svaret fra Stenberg slik: «'Nej,' sa frøken Stenberg. 'De burde måske slet ikke vært kommen her. Men det forstår jeg mig ikke på,' tilføjed hun forskrækket» (Skram, 1895a, s. 167). Også sykepleier Ræder innrømmer at hun ikke har sett tegn på sinnssykdom hos Else: «'Ja, jeg for min del har ikke kunnet opdage det ringeste tegn'» (Skram, 1895a, s. 143). Sitatene viser at Elses omgivelser ikke anser henne som «flyvende gal» (Skram, 1895a, s. 222) på samme måte som Hieronimus.

4.4 Behandlingen av de sinnssyke

Til nå har vi sett hvordan romanuniversets leger og sykepleiere uttaler, eller lar være å uttale seg, om sinnssykdom. Det er imidlertid ikke bare helsepersonellens verbale uttalelser som forteller oss noe om romanuniversets holdninger til sinnssykepasientene. Hvordan pasientene bor og behandles sier også noe om den rådende sinnssykediskursen. Institusjonenes arkitektoniske utforming, innkvarteringsprosedyrer og måten pasientene blir snakket til, forteller noe om samfunnet og de ansattes blikk på «de sinnssyke». Behandlingen i seg selv kan også, som vi skal se, fungere sykdomsproduserende.

4.4.1 Arkitektonisk utforming og innkvarteringsprosedyrer

Innledningsvis i *Anstalt og menneske* presiserer Goffman at et karakteristisk trekk ved totale institusjoner er at «[d]eres altomfattende eller *totale* karakter symboliseres ved den barriere mod socialt samspill eller interaktion med omverdenen og mod det at kunne gå, når man vil, som ofte er direkte indbygget i institutionen [...]» (Goffman, 1967, s. 12). Ved ankomst til det Else omtaler som «sit nye fængsel», gis følgende beskrivelse av Sct. Jørgens omgivelser og arkitektoniske utforming:

Nu var de på en langstrakt, jevnt skrånede bakke. Der var unge, nøgne træer, med stort mellemrum på begge sider, og på toppen af bakken et langt, lavt, hvidt lysende murgjærde [...] Bagenfor en anseelig toetages bygning med tårn og sidefløje [...] Og rundt omkring stort

landskab med skov og bakker. Det var som en h el liden verden for sig selv (Skram, 1895b, s. 29).

Reisen fra kommunehospitalet i byen og til Sct. Jørgen tar noen timer, og n r vognkonen forteller at de er fremme skimter Else murgjerder, en bygning med t rn og sidefl yer samt store skoger. Gjerder, skoger og høye t rn symboliserer alle avstand, og i denne sammenheng underbygger hver av dem Elses følelse av   være isolert fra omverdenen. Ved innleggelse på sjette avdeling ble Else møtt av l ste dører, hvilket medførte et fengselsaktig f rsteintrykk. Det tydelige skillet mellom innsiden og utsiden er noe vi har sett Felman kommentere, samtidig som utdraget svarer fint til Goffmans skildring av totale institusjoners arkitektoniske utforming.

Det er dessuten ikke bare på institusjonens utside at den totale karakter kommer til uttrykk. Også innkvarteringsprosedyrene på Kommunehospitalet og Sct. Jørgen gjenspeiler flere av Goffmans poeng. Den første kvelden på KH6, f r Else beskjed om   kle av seg og legge seg klokken seks:

«Nu må De kl  af Dem.»
«Ja. De mener vel bare overt jet?»
«Nej, De skal i seng.»
«Nu klokken 6! Men hvorfor?»
«Det er reglementet» (Skram, 1895a, s. 42).

Else, som er vant til   sitte oppe med maleriet sitt til langt på natt, reagerer med vantro. Hun kan ikke tro at hun blir nødt til   tilbringe en hel kveld og natt på et sted som dette. Heldigvis har hun fremdeles hostedr pene sine. Hun finner dem frem, setter flasken mot munnen, men overmannes av sykepleier Thorgren som beordrer henne til  : «[...]  jeblikkelig kl  Dem af i mit p syn  jeblikkelig!» (Skram, 1895a, s. 44). Else innser etter hvert at Knut trolig har informert avdelingen om selvmordstankene hennes, hvilket gir sykepleierne feil inntrykk av flasken med hostedr per.

Etter at Else har kledd av seg forsvinner frøken Stenberg med kl erne hennes. Verken h r- eller str mpeb nd f r hun beholde, og Else forstår at det skyldes personalets frykt for at hun skal bruke gjenstandene til   skade seg selv. Else savner tingene sine, og kort tid etter avkleddingsprosedyren spør hun etter vesken sin:

«F r jeg ikke min vads k?» spurte Else.
«Nej, den blir i min varet gt.»
«Men der er så mange ting, jeg skal bruke – Min uhrn gle – har de også tat mit Uhr?»
«Her er det forbudt at ha noget som helst» (Skram, 1895a, s. 47).

Else får med andre ord ikke beholde noen av sine personlige eiendeler. Denne formen for umyndiggjøring er noe Goffman skriver om: «Et menneske vil normalt selv udøve en vis kontrol over sin fremtræden over for andre. Hertil behøves klæder, kosmetik, toiletgrej og diverse redskaber [...]» (Goffman, 1967, s. 23). At Else Kant fratras både klær og personlige eiendeler forsterker følelsen av identitetstap på avdelingen.

I de tilfeller hvor Else etterspør en begrunnelse for en gitt handling henvises det til avdelingens reglement. Når Else spør om ikke døren til værelset hennes kan lukkes på kveldstid, får hun til svar at det er imot reglementet (Skram, 1895a, s. 46). Samme forklaring blir også gitt idet frøken Thorgren forsøker å løsne Elses hårbånd. Else spør hvorfor hun ikke kan få beholde det på, og får til svar at «[d]et er imod reglementet» (Skram, 1895a, s. 49). Elses mangel på selvbestemmelse tydeliggjøres i disse eksemplene, og på KH6 opplever Else muligheten for selvbestemmelse som nærmest ikke-eksisterende.

Også ved ankomsten til Sct. Jørgen blir Else fratatt vesken sin. I Goffmans studie omtales frarøvelser av denne typen som en naturlig del av innkvarteringen på total institusjon. Else spør frøken Schrader hvor det er blitt av klærne og vesken, og får til svar at «[d]et skal eftertælles og mærkes» (Skram, 1895b, s. 88). Om ettermiddagen den påfølgende dagen får Else både kofferten og vesken tilbake. Hvert av plaggene, selv bordduken hun holder på å brodere, er merket med de røde tallene 6660. «Disse røde tal virked underlig tilintetgjørende på Else. Hun var intet menneske mere, men slet og ret et nummer det og det som straffefanger og soldater» (Skram, 1895b, s. 91). Alle Elses eiendeler er merket med et rødt firesifret tall, og merkingen virker dehumaniserende på Else. Goffman omtaler slike opptaksprosedyrer som en del av programmeringsprosessen.

Programmeringsprosessen består også av å kue pasientene på avdelingen til underordning og lydighet. Else nekter lenge for at KH6 utgjør en slik oppdragelsesanstalt: «Å nej snak, det var jo dog ikke en opdragelsesanstalt hun var kommen ind på» (Skram, 1895a, s. 70). Men holdningen hennes endres underveis i oppholdet: «Som en gammeldags skolemester, der ved prygl og rå behandling søger at tugte og knægte de oprørske og uvorne disciple – sådan havde han [Hieronimus] behandlet hende» (Skram, 1895a, s. 247). Hieronimus forsøker med andre ord å oppdra Else til beherskelse og underkastelse. Prosjektet svarer til Foucaults skildring av allmennhospitalene i Frankrike, som ideelt sett skulle fungere som oppdragelsesanstalter

preget av kjærlig disiplin. Samt Goffmans beskrivelse av hvordan personalet på en total institusjon ønsker at pasienten skal påta seg rollen som «den underordnede».

Goffmans poeng om underordning, svarer til Hieronimus' krav om at Else må lære å subordinere seg: «'De må i det hele taget lære at subordinere Dem' [...] 'Begyndelsen lover ikke godt'» (Skram, 1895a, s. 85). Å havne på godsiden med Hieronimus innebærer med andre ord å underordne seg ham. Relasjonen til legen løftes i de utvalgte sitatene frem som det viktigste. Underordning og lydighet blir på denne måten fremstilt som tegn på god psykisk helse, mens motvilje og opprør tolkes som tegn på det motsatte, nemlig sinnssykdom. Elses økende og verbalt uttalte uvilje mot professoren, samt protestene knyttet til hennes egen innleggelse, blir med andre ord brukt som argument for å holde henne på avdelingen. Beskjeden om at oppholdet vil bli langvarig virker svært belastende på Else.

Med utgangspunkt i beskrivelsene ovenfor, er det mulig å karakterisere Else som et offer for den totale institusjonen. Ved innleggelsen er Else plaget av hallusinerer og selvmordstanker, plager som karakteriserer for en innleggelse i psykiatrien. Det er imidlertid slik at både hallusineringen og Elses' selvmordstanker forsvinner under oppholdet på avdelingen: «Det brune hestetog? – Hvor var det henne? Ikke en eneste gang hadde hun sét det her» (Skram, 1895a, s. 123). Else stemples som sinnssyk, og alt hun gjør tolkes i tråd med denne diagnosen. Det kan virke som om den psykiske påkjenningen som følger av å være innlagt, ikke blir tatt i betraktning, og muligheten for at Else Kant *blir til* en pasient under oppholdet på total institusjon drøftes ikke.

4.5 Helvete hos Skram

Den psykiske påkjenningen av å være innlagt på psykiatrisk sykehus, kan fremprovosere eller forsterke symptomer hos en pasient. Som tidligere nevnt medfører bråket fra Elses medpasienter at hun sliter med å falle til ro om nettene. Søvn mangelen sliter på Else, som hadde søvnunderskudd allerede *før* hun ble skrevet inn på KH6. Mangel på søvn er én av flere faktorer som påvirker Elses fysiske og psykiske helsetilstand i negativ retning:

I den sidste tid havde hun af og til måttet holde sengen mesteparten af dagen, fordi hun ikke orkede at være oppe. Men det jo så naturligt. Denne lange fængselstid, denne længsel efter barnet og friheden, denne søvnløshed, der idelig vendte tilbage, og denne nagende bekymring for hvordan det skulde ende (Skram, 1895b, s. 201).

Else forsøker flere ganger å forklare personalet at hun ikke kan sove i et miljø med så mye uro, likevel er det tilsynelatende ingen ting som blir gjort for å roe deliristene i underetasjen.

Elses indre uro er imidlertid ikke mindre på dagtid. I løpet av oppholdet i psykiatrien møter hun flere pasienter som gjør henne engstelig. Bella Holm, en kvinnelig delirist som Else møter på KH6, er én av dem. Bella Holm jakter stadig på en kanarifugl som ingen ser. Hun er urolig, hvilket har en negativ innvirkning på Else. På et tidspunkt blir også en barselpasient skrevet inn. Idet hun fraktes inn i sin nye celle er hun svøpt i et blodig laken. Barselpasienten er ikke alene om å være skadet eller syk. En selvmordspasient gjør på et tidspunkt sterkt inntrykk på Else. Kvinnen har drukket karbolsyre til tross for at hun har seks små barn. Else Kant er med andre ord vitne til svært mye lidelse under oppholdet. Lidelsen gjør henne engstelig og hun er ved flere anledninger redd for å miste forstanden.³⁷

Med tiden skal det likevel vise seg at Else gis en betydelig høyere grad av selvbestemmelse på Sct. Jørgen. I det hele tatt får Else en helt annerledes og mye bedre institusjonserfaring etter overføringen. For eksempel er overlegen på Sct. Jørgen tydelig på at han ikke ønsker at Else skal føle seg innesperret:

De skal slet ikke føle Dem som indespærret her. Hvis De ikke holder af at døren er aflåset om natten, skal den være uaflåset. Vindusskodderne ligeledes, og kakkellovnsdøren. Alt skal De få som De selv vil. Ønsker De at gassen skal brænde om natten – værsgod! Vi vil gjøre alt, for at De skal befinde Dem vel (Skram, 1895b, s. 48).

Overlegens utsagn tilsier at Else, på sin nye institusjon, har betraktelig mer selvbestemmelse sammenlignet med oppholdet på KH6. Else står nå fritt til å velge om døren skal være låst eller ulåst, om vindusskoddene skal være åpne eller lukket, samt om gassblusset skal være tent om natten eller ikke. Else slipper å spise i spisestuen sammen med de andre pasientene, og får i stedet bragt alle måltider opp til værelset sitt. Etter å ha uttrykt at smørbrødene hun får servert til hvert måltid er for tykke, får hun også låne en kniv til å dele skivene med. Dette oppleves trolig som en tillitserklæring, og for Else som på KH6 opplevde å bli fratatt både strømpebånd og andre personlige eiendeler, fordi gjenstandene etter personalets skjønn utgjorde selvmordsfare, gjør denne tilliten godt. At Else trives tydeliggjøres blant annet ved at

³⁷ Kunstneren i henne er på samme tid fascinert av lidelsen, noe som særlig tydeliggjøres under Elses møte med selvmordspasienten: «Else var gjennomrystet af rædsel og syg af karbolstanken, men hun kunde ikke løsrive sig fra det hidsende syn. Hun glemte al sin egen nød og sansed kun det ene, at hun stod foran livets uigjenkaldeligste: døden» (Skram, 1895a, s. 182). Sitatet understreker Elses fascinasjon for de sykeste av pasientene. Kunsten og lidelsen er noe Engelstad skriver om (Engelstad, 1984, s. 219).

Else, etter å ha fått klarsignal om å utskrives, velger å bli værende på Sct. Jørgen i noen dager. Deretter legger hun seg selv inn på Sct. Rudolfs hospital for komme til krefter.

4.5.1 Kvinnesamhold

Til tross for at enkelte av sykepleierne «skjælver af angst» (Skram, 1895a, s. 103) når Hieronimus besøker arbeidsplassen, har de overskudd til å uttrykke kjærlighet overfor pasientene. At kjærligheten og varmen gjør Elses opphold på institusjon mer levelig tydeliggjøres helt eksplisitt: «Hendes eneste trøst var sygeplejerskernes uforandrede, ja stedse stigende venlighed og omsorg» (Skram, 1895a, s. 199).³⁸ Else opplever omsorgen fra sykepleierne som en trøst, og det nære forholdet hun utvikler til enkelte av dem illustrerer Goffmans poeng om at det kan være vanskelig å overholde den sosiale avstanden på total institusjon.

I sin forskning poengterer Goffman at vennskap mellom pasient og pleier kan oppstå (Goffman, 1967, s. 66). I fortellingen om Else Kant tydeliggjøres dette under oppholdet på Sct. Jørgen hvor særlig forholdet til frøken Schrader er av betydning. Frøken Schrader er sykepleier, og ved flere tilfeller blir likheten mellom Else og nevnte pleier pekt på: «De snakke om fælles bekjendte, patienter, som havde vært der, og patienters slægtninge, som var kommen på besøg, og Else blev forundret og behagelig tilmode over den samstemmighed der var i deres meninger både om mennesker og andet» (Skram, 1895b, s. 87–88). Ved en senere anledning kan man også lese: «[...] og atter slog det Else for en lighed der var mellem deres smag og omdømme» (Skram, 1895b, s. 159). Engelstad foreslår at fremhevingen av de to kvinnenes likheter er et virkemiddel som indirekte argumenterer for Elses normalitet (Engelstad, 1984, s. 215–216).

Vennskapelige følelser oppstår også mellom Else og enkelte av hennes medpasienter. I *På Sct. Jørgen* utvikler det seg et bånd mellom Else, frøken Hall og frøken Thomsen. De tre pasientenes samhold vil kunne karakteriseres som det Goffman omtaler som såkalte «klikker» (Goffman, 1967, s. 50). Goffman beskriver et typisk tilfelle hvor pasienter opplever undertrykking og deler et opposisjonelt atferdsmønster mot systemet. I tilfellet med Else

³⁸ Forskere er uenige når det kommer til kvinnesolidariteten i romanene. Lundbo Levy understreker at forholdet Else har til sykepleierne og de andre pasientene har mye å si for hennes bedring (Lundbo Levy, 1974, s. 173). Busk-Jensen er derimot uenig i fremhevingen av kvinnesolidariteten som noe positivt i romanene (Busk-Jensen, 1980, s. 42). Sistnevnte får støtte av Bjerkelund, som hevder at Elses interesse for sine medpasienter er egoistisk begrunnet (Bjerkelund, 1988, s. 195).

Kant, frøken Hall og frøken Thomsen stemmer dette bare delvis. Både Hall og Thomsen uttrykker ved flere anledninger sin avsky mot avdelingens personale, og frøken Thomsen anklager personalet for å stjele fra henne: «'De stjæler som ravne [...] Den frk. Schrader er selve Bélzebub [...] og Maren er endda værre'» (Skram, 1895b, s. 78–79). Else Kant forsøker flere ganger å overbevise frøken Thomsen om at hun tar feil, «men mærked snart at det var frugtesløst, og opgav det» (Skram, 1895b, s. 79).

4.5.2 Tilpasningsstrategier

Samholdet med medpasientene, samt forholdet Else har til de kvinnelige sykepleierne, gjør oppholdet på institusjon enklere å holde ut. Vi har sett Goffman skissere fire ulike tilpasningsstrategier som enkelte pasienter hengir seg til under et opphold på total institusjon, og vi skal nå se hvordan disse svarer til Elses atferdsutvikling. Til å begynne med svarer Elses oppførsel til den strategien Goffman har kalt den opprørske pasienten. Under oppholdet på KH6 utfordrer eller motsetter hun seg systemet ved flere anledninger. I starten av oppholdet nekter hun å spise, hun vil heller ikke lese brevet fra Knut ettersom det allerede er åpnet og hun kommer med flere verbale utsagn knyttet til egen feilaktige behandling: «'Men denne kategoriske behandling! Hvorfor skal jeg være mellom gale?'» (Skram, 1895a, s. 50). Utsagnet vitner om at Else tidlig reagerer på at ingen gir henne en individuelt tilpasset behandling.

Ved ankomsten til Sct. Jørgen inntar Else en ny strategi. Etter å ha forsøkt å gjøre motstand en stund, bestemmer Else seg i stedet for å gå på kompromiss med systemet. Her bruker hun diskursen strategisk til sine formål. Hun trekker seg inn i seg selv, og ønsker verken å delta under måltidene i spisesalen eller å spasere i hagen: «Det er altfor utålelig at gå der med patienterne, som mellom en fåreflok, og fulgt i hælene af en vogterske» (Skram, 1895b, s. 125). Else ønsker heller ikke delta på den store festen som arrangeres for alle pasientene, hvilket Goffman trekker frem som et kjennetegn på den innesluttede pasienttypen. I stedet foretrekker hun å få maten levert opp til værelset sitt, samt spasere litt i gangene på avdelingen. Det finnes flere forklaringer på Elses innesluttethet, blant annet ønsket om å unngå identifisering med de andre pasientene på institusjonen.

Etter hvert ser man tendenser hos Else som peker i retning av et strategiskifte. Goffman skriver om pasienter som fint tilpasser seg institusjonstilværelsen, noe som hos Else kommer til uttrykk ved at hun fungerer som en slags sykepleierassistent overfor medpasientene sine.

Hun gjentar utsagn pleierne tidligere har sagt til henne, som for eksempel idet en medpasient er kommet inn på Elses værelse: «'Gå nu pent ind og læg Dem, fru Syverts. Hvis sygeplejersken træffer Dem her, så siger hun bare, De er forfærdelig dårlig og urolig, [...] 'Vær god og tålmodig', vedblev Else, da fru Syverts ikke svarte, men blev ved at græde stille (Skram, 1895a, s. 116). Situasjonen illustrerer hvordan Else har overtatt institusjonens diskurs, og hvordan hun av pasientene blir sett opp til og lyttet til. At Elses ord vektlegges, tydeliggjøres ved at fru Syverts, etter beskjeden fra Else, går og legger seg. Det gjennomgatte eksempelet underbygger Elses ønske om å unngå identifisering med de andre pasientene, noe hun gjør ved å i stedet innta rollen som sykepleierassistent.

4.5.3 Den rettighetsløse pasient

Pasientene i romanene om Else Kant er uten rettigheter, noe som er psykisk belastende. Like før overflyttingen til Sct. Jørgen spør Else Kant reservelegen om hennes rettigheter som pasient:

«Har en mand lovlige ret til at spærre sin kone inde i en sindssygeanstalt mod hendes vilje, såsnart han og en læge siger, at hun er sindssyg?» «Ja. Og vice versa.»
«På den måde kan der jo let ske misbrug,» sa Else. «Ja, og det skær der vist også ofte,» var reservelegens svar.
«Og jeg har ingen ret? Har ikke lov til at få tale med en sagfører eller en ven?» «Nej, ikke når De er her. Og overlægen på 'Sct. Jørgen' kan beholde Dem der i årevis, hvis han vil» – der kom et smil af triumf i reservelegens øjne, som nød han den magt, lægerne havde» (Skram, 1895a, s. 291–292).

Reservelegen svarer bekreftende på spørsmålet om en mann lovlige kan holde sin kone innesperret på sinnssykeanstalt mot hennes vilje. Han bekrefter også at det på denne måten lett kan skje misbruk, noe som formodentlig også skjer. Else spør om hun ikke har rett til å snakke med en sakfører eller en venn, noe reservelegen fastslår hun ikke har krav på. At den sinnssykes tale ikke tas hensyn til er noe Foucault skriver om: «Av og til holdes hans [den gales] tale for å være død og maktesløs, den er verken sann eller betydningsfull, den kan ikke anses som troverdig i retten, den kan ikke godkjenne et dokument eller en kontrakt [...]» (Foucault, 2018, s. 10). Har man først blitt stemplet som sinnssyk er det med andre ord mye som skal til for at ens stemme skal bli ansett som betydningsfull.

Dialogen mellom Else og reservelegen indikerer at fortellingen er satt til en tid hvor den danske sinnssykeloven fremdeles ikke er etablert. Danmark fikk ikke sinnssykelov før i 1938. I Norge derimot kom sinnssykeloven allerede i 1848, altså nitti år tidligere. Formålet med loven var å gi pasientene juridisk beskyttelse samt å beskytte dem mot overgrep. Ettersom

Else Kant fremtrer som en ressurssterk kvinne, er det naturlig å tenke at hun ville benyttet seg av kontrollkommisjonen og dennes tjenester dersom hun hadde hatt muligheten til det.

Overføringen til Sct. Jørgen skjer i etterkant av Elses dialog med reservelegen på KH6, og under reisen reflekterer Else over sine manglende rettigheter: «For dem, som politiet tog sig af, gaves der lov og ret: forhør, frikjendelse eller domfældelse. Men for hende? – Hun tilhørte nu en kaste, som samfundet ikke regned med» (Skram, 1895b, s. 1–2). Else kommer frem til at hun nå tilhører en kaste som samfunnet ønsker å stenge ute, som de ikke lenger regner med. Selv de kriminelle har krav på flere rettigheter enn sinnssykepasientene, og Else opplever situasjonen som håpløs.

Innenfor institusjonens sfære har Else Kant med andre ord ingen juridisk beskyttelse. Som påpekt innledningsvis ble *Professor Hieronimus* et naturlig innslag i den pågående debatten om psykiatri og pasientrettigheter i samtidens Danmark. Til tross for at Skram aldri eksplisitt stedfester handlingen til Danmark, er det naturlig å anta at det er her fortellingen finner sted. For det første poengteres det på et tidspunkt at frøken Hall «heller [taler] engelsk enn dansk» (Skram, 1895b, s. 45). For det andre henvises det på et tidspunkt til *danske* sinnssykeleger. Etter å ha mottatt enda et tvetydig svar i forbindelse med egen utskrivelsesdato, setter Else seg til å skrive et brev til venninnen fru Hein.³⁹ Else konstaterer at hun har oppgitt kampen om å noensinne slippe ut av psykiatrien, og hun ber fru Hein om å gjøre det samme: «Mod danske sindssygelægers visdom og indsigt ‘kämpfen selbst die Götter umsonst’⁴⁰» (Skram, 1895b, s. 213). Sinnssykelegenes opphøyede funksjon i samtiden, gjorde kampen mot dem vanskelig, noe Else eksplisitt uttrykker i brevet til venninnen.

På et tidspunkt i fortellingen uttrykker Else Kant følgende: «’Når professoren og min mand og dr. Tvede siger, at jeg er sindssyg, så er jeg sindssyg’» (Skram, 1895a, s. 240–241). Ingri L. Ramberg understreker i sin doktoravhandling at utsagnet trolig ikke skal tolkes som Elses genuine aksept av merkelappen «sinnssyk», men heller som en stadfestelse på at når mennene både innenfor og utenfor den institusjonelle sfære betrakter Else som sinnssyk, har det lite å si

³⁹ Den ikke-navngitte overlegen lurer på om brevet like så godt kunne vært adressert til ham. Mye tyder nemlig på at Else, ved å skrive et slikt brev, har ønsket å fremprovosere en reaksjon hos overlegen på Sct. Jørgen.

⁴⁰ Oversatt fra tysk til «selv gudene kjemper forgjeves». Uttalelsen peker i retning av at Else har kommet til den innsikt at selv gudenes kamp mot *danske* sinnssykeleger er nytteløs.

hvorvidt det er tilfellet eller ikke (Ramberg, 2022, s. 98). Det er med andre ord ingen ting Else kan gjøre for å slippe ut derfra så lenge situasjonen med den danske psykiatri forblir uendret.

4.6 Den kjønnede sinnssykediskursen

Elses vedkjennelse av at meningene til mennene i romanuniverset har alt å si vedrørende innleggelsen hennes, peker i retning av at kjønn spiller en rolle i romanuniverset. Et typisk kjennetegn ved sinnssykediskursen, slik den kommer til uttrykk i Skrams romaner om Else Kant, er at den er kjønnet. Både forståelsen av hvem de sinnssyke er og behandlingen av dem, påvirkes med andre ord av kjønn til pasienten. At dette er tilfellet kommer til uttrykk flere steder, blant annet gjennom avdelingenes utforming, synet på det abnorme og personalets håndtering av sinne og utagering.

Den arkitektoniske utformingen og organiseringen av Kommunehospitalet og Sct. Jørgen, forteller noe om romanuniversets sinnssykediskurs (Foucault, 2008, s. 47). Begge institusjonene har eksempelvis atskilte kvinne- og mansavdelinger. Som leser introduseres vi for dette skillet ganske tidlig i fortellingen. Etter at Else og Knut har hatt sitt første møte med professor Hieronimus blir de bedt om å dra hjem for å pakke og forberede Elses innløsning på KH6. De drar hjem med beskjed om å være tilbake innen klokken 18. Sammen med ektemannen tar Else en drosje tilbake til hospitalet. Drosjen stopper utenfor en langstrakt bygning, men i døren får Else beskjed om «at de [hun og Knut] gik galt. Dette var herreafdelingen, og de måtte om hjørnet til den anden indgang og gå ovenpå» (Skram, 1895a, s. 34). Det etableres med andre ord tidlig at sinnssyke kvinner og menn holdes atskilt i romanuniverset.

En annen forskjell når det gjelder kjønn kommer til uttrykk i synet på det abnorme.⁴¹ At Else, som kvinnelig kunstner er opptatt av det abnorme, blir innenfor romanuniversets diskurs ansett som et bevis for hennes avvikende sinnstilstand.⁴² På oppfordring fra Knut har

⁴¹ Synet på det abnorme er også noe Busk-Jensen (1980, s. 30) og Engelstad (1984, s. 218–219) skriver om.

⁴² I sitt forsvarsskrift *6te Afdelings Jammersminde* skriver Pontoppidan: «Den [romanen *Professor Hieronimus*] giver en naturtro Skildring af, hvorledes et sindssygt Menneskes hadefulde Forbittrelse fordrejer hendes Syn og bibringer hende forvrængede Opfattelser» (Pontoppidan, 1897, s. 26). Pontoppidans uttalelse om Skrams roman svarer til Hieronimus' syn på Else Kants kunst, som han mener beviser hennes sinnssykdom. Pontoppidans uttalelse støtter dermed, om enn indirekte og ufrivillig, opp under romanene som et vitnesbyrd fra Skrams egen tid på KH6.

Hieronimus tatt en titt på Elses billedkunst. Omtrent samtidig spør Else om overlegen har funnet noen tegn på sinnssykdom hos henne:

«Hos de fleste mennesker kan man vel finde et eller andet, der, når det endelig skal være, kan stemples som sindssyge», sa hun høyt og så på Hieronimus.
«Jeg har i disse dage gjort bekjendtskab med Deres produktion,» sa Hieronimus. «Den interesse for det abnorme, som Deres billeder viser, er ikke tiltalende [...] Deres billeder er for mig et absolut bevis for, at De er abnorm» (Skram, 1895a, s. 241).

Overlegen finner Elses interesse for det abnorme lite tiltalende, og han mener at interessen fungerer som et bevis på at hun er å betrakte som et avvik fra normen. Else på sin side tenker: «Interesse for det abnorme [...] Var det da ikke professorens interesse for det abnorme, som havde skabt hans autoritet og stillet ham på denne plads?» (Skram, 1895a, s. 241). Det blir gjennom disse sitatene tydelig at synet på det abnorme har ulik funksjon alt ettersom det er en mann eller kvinne som er opptatt av det. I Elses tilfelle fungerer interessen som en bekreftelse på hennes sinnssykdom, mens det for Hieronimus har medført makt og anerkjennelse.

Den kjønnete sinnssykediskursen kommer også til uttrykk i synet på og håndteringen av sinne og utagering. Dette blir særlig tydelig på KH6 hvor de mannlige deliristene herjer om nettene: «Skrigene og slagene blev højere og stedse mere rasende. Én præked med gjennemtrængende røst og udstødte eder og forbandelser» (Skram, 1895a, s. 55–56). Til tross for at Else, ved flere anledninger, gir beskjed om at deliristene fratar henne nattesøvn, får utageringen tilsynelatende ingen konsekvenser: «Det er delirister, som må rase ud» (Skram, 1895a, s. 56). Bella Holm derimot, blir av pleierne: «[...] holdt fast om nakke og skuldre, [hun] sad urolig og slog med armen, og lod den krummede hånd glide gennem luften med bevægelser af fingrene, som gjaldt det at fange noget» (Skram, 1895a, s. 231–232). Mens de mannlige deliristene får herje fritt nedenunder, blir den kvinnelige deliristen Bella Holm holdt fastspent og forsøkt roet ned. Behandlingen av mannlige og kvinnelige pasienter foregår med andre ord på ulike vis.

4.7 Sinnssykediskursens forskjellige utelukkelsessystemer

Til nå har vi blant annet sett hvordan kjønn påvirket ens behandling som sinnssykepasient. Som beskrevet i teorikapittelet, finnes det mange eksterne prosedyrer som rammer inn og påvirker diskurser. Nedenfor gjennomgås noen av de mest sentrale utelukkelsessystemene i sinnssykediskursen i Skrams romanunivers.

4.7.1 Institusjonenes hierarkiske oppbygning

I oppgavens teorikapittel ble det som Foucault kaller utelukkelsessystemer gjennomgått. En måte å kontrollere og avgrense diskurser på er ved «differensiering», som innebærer å fastsette forskjellige betingelser, som for eksempel hvem som gis taletid innenfor en gitt diskurs. I romanene om Else Kant får man flere ganger demonstrert hvordan den rådende medisinske diskursen setter Hieronimus i en særstilling. Vi har sett hvordan han, med utgangspunkt i skjønn, tar avgjørelser om hvem som skal holdes innesperret. Den rådende diskursen stiller, i tråd med Foucaults tenkning, visse krav. Ingen trer inn i en diskurs dersom de ikke kvalifiserer til å gjøre det (Foucault, 2018, s. 22). Med bakgrunn i dette kan en spørre hvilke krav som utelukker eller gir tilgang til sinnssykediskursen i Skrams romaner. I denne sammenheng er det naturlig å vise til avdelingens hierarkiske oppbygning.

Hieronimus' sjettede avdeling har en struktur som naturlig konnoterer til borgerskapets patriarkalske familieform. Flere feministiske forskere peker på trekk ved 1800-tallsinstitusjonen som svarer til oppbygningen av den patriarkalske familie.⁴³ Her vil overlege Hieronimus fungere som *pater familias*, nemlig familiens overhode, mens de kvinnelige sykepleierne innehar rollen som mødre. Elses medpasienter vil kunne fungere som søsken, mens Else selv innehar rollen som det uoppdragne barnet. Tanken stammer fra reorganiseringen av forholdet mellom fornuft og galskap, som vi har sett fant sted allerede på 1700-tallet. Den gale ble gjort umyndig, men skulle likevel befinne seg under «familiens forvaltning». Foucault forklarer situasjonen ved å vise til at psykiatriske institusjoner på 1700-tallet var preget av et såkalt «foreldrekompleks». Institusjonene speilet den borgerlige familie, og slik levde patriarkatets prestisje opp rundt galskapen (Foucault, 2008, s. 166).

Hieronimus befinner seg med andre ord på toppen av avdelingens hierarki, og som vist gir posisjonen ham mulighet til å overstyre det som skjer på KH6. Under én av hans raske visitter klager Else blant annet over støyen på avdelingen: «'Forresten kan jeg aldeles ikke holde ud at være her – bare det, at jeg umuligt kan få sove'» (Skram, 1895a, s. 86). Etter at klagen er framsatt tilkaller overlegen frøken Stenberg. Han ber henne sørge for at det ikke smelles med dører og vinduer, samt at håndverkerne tar av seg støvlene innendørs. Frøken Stenberg pålegges her ansvaret for å iverksette en politikk hun ikke befinner seg i en posisjon

⁴³ Lundbo Levy, 1976, s. 176; Busk-Jensen, 1980, s. 37; Lyhne, 1981, s. 89 og Engelstad, 1984, s. 182.

til å utøve. Else får dårlig samvittighet og scenen illustrerer hvordan institusjonen er basert på et system hvor all autoritet er samlet på toppen (Langås, 2004, s. 217–218).

Som vi har sett har ikke romanuniversets kvinnelige sykepleiere særlig til ytringsrom når det gjelder sinnssykediskursen. Karakterens plassering i institusjonshierarkiet er med andre ord avhengig av kjønn. I romanene om Else Kant finner man ingen mannlige sykepleiere og heller ingen kvinnelige leger. Alle de øverste stillingene er det menn som besitter. Unni Langås viser til Pierre Bourdieu i denne forbindelse. Hans påstand er at «[t]he strength of the masculine order is seen in the fact that it dispenses with justification: the androcentric vision imposes itself as neutral and had no need to spell itself out in discourses legitimating it» (Bourdieu, 2001, s. 9). For Langås fremstår professor Hieronimus' maktutøvelse som et perfekt eksempel på makt som ikke legitimerer seg i noe annet enn sitt eget hierarki.

At de kvinnelige ansatte er plassert under de mannlige ansatte i hierarkiet som preger KH6, kommer blant annet til uttrykk under overlegens pasientbesøk. Under ett av Hieronimus' første besøk hos Else får leseren følgende beskrivelse av oppstillingen i rommet:

Efter nogle timers forløb kom endelig Hieronimus fort og letbenet i hvid lang lærredskittel fulgt av 5–6 kandidater og studenter [...] Hieronimus tog plads på en stol ved sengen, mens det hvide følge stilled sig op i en halvcirkel et skridt borte. *Bag dem stod frk. Stenberg og lille Thorgren med hænderne på maven, og så ud som højtidelig tilsagte vidner* (Skram, 1895a, s. 63, min utheving)

Mens Hieronimus tar plass ved Elses seng, danner kandidatene og studentene en halvsirkel rundt ham. Helt bakerst står sykepleierne Stenberg og Thorgren. Plasseringen fungerer her som en gjenspeiling av det institusjonelle hierarkiet. Overlegen befinner seg på toppen, mens de kvinnelige sykepleierne befinner seg i hierarkiets nedre sjikt. Her fungerer de mer som vitner, enn aktivt handlede mennesker som får sine meninger hørt.

4.7.2 Medisinsk kunnskap

Det er imidlertid ikke bare de kvinnelige sykepleierne diskursen setter sine begrensninger for. Reservelegen, som befinner seg like under Hieronimus i institusjonshierarkiet, får heller ikke ha noen formening om pasientavgjørelser. Like før avreise innrømmer reservelegen at han ikke anser Else som sinnssyk. Else spør: «'Vil De så sige mig, om De nogensinde har sét nogen slags sindssyge hos mig, mens jeg har vært her?'» (Skram, 1895a, s. 291).

Reservelegen svarer nei, hvilket får Else til å spørre om han allikevel finner det riktig at hun overføres til Sct. Jørgen. «'Det er en sag, som ikke vedkommer mig'» (Skram, 1895a, s. 291)

lyder svaret fra reservelegen. Replikutvekslingen tydeliggjør at det er Hieronimus som har siste ordet når det kommer til hvorvidt pasienter skal bli værende, overføres eller sendes hjem til sine familier.

I teorikapittelet gjennomgikk jeg Foucaults påstand om at makt og kunnskap forutsetter hverandre gjensidig. Med dette som utgangspunkt kan reservelegens utestående kommentar om Elses overføring forklares som et resultat av mangel på kunnskap. Dersom reservelegen er i besittelse av mindre medisinsk kunnskap sammenlignet med Hieronimus, befinner han seg ikke i en posisjon til å ta slike avgjørelser. Her må det igjen presiseres at makten hos Foucault aldri er knyttet til enkeltpersoner (Foucault, 1999, s. 103). Makten tilhører ikke overlege Hieronimus, selv om det tilsynelatende er han som utøver den. Nettverket rundt overlegen, deriblant sykepleiere, kandidater og reserveleger, bidrar alle til å muliggjøre maktutøvelsen, som igjen er nødvendig for å sikre kunnskap.

Manglende medisinsk kunnskap kan altså være grunnen til at reservelegen og sykepleierne ikke får uttale seg om Elses sinnstilstand. Det samme kan også være tilfellet med Knut og huslegen Tvede. I forkant av Elses innleggelse forhører ektemannen Knut seg først med huslegen Tvede som igjen tar kontakt med Hieronimus. Etersom Tvede og Hieronimus er menn som er i besittelse av mer medisinsk kunnskap enn Knut selv, stiller han ingen spørsmål ved deres oppfordring om å legge Else Kant inn på KH6. Først etter å ha lest brevet Else har smuglet ut til ham, frykter Knut «at den hele indlæggelse på hospitalet dog havde vært et fejlgreb» (Skram, 1895a, s. 286). Tanken om at Else kan være feilaktig innlagt gjør Knut redd. Han tør likevel ikke ta saken i egne hender, og tar i stedet kontakt med doktor Tvede.

4.8 En diskurs som provoserer

Sinnssykediskursen som tegnes opp i Amalie Skrams romaner om Else Kant, bekrefter på den ene siden Foucaults teori om at diskurser skaper objekter. Vi har dessuten sett hvordan diskurser legger føringer for hvordan man kan snakke og tilnærme seg disse objektene. I dette analysekapittelet har jeg forsøkt å vise hvordan diskursen hos Skram er med på å skape fenomenet «sinnssykdom» i romanuniverset. Vi har sett hvordan blant annet språkhandlinger, pasientbehandling og kjønn virker inn på og former diskursen. Det har dessuten blitt tydeliggjort at makten er upersonlig, og aldri tilhører enkeltpersoner. Det er dermed sinnssykediskursen som gjør det mulig for Hieronimus å handle som han gjør, og både

hierarkiet på avdelingen, overlegenes nettverk og samtidens syn på legeskikkelsen, muliggjør maktutøvelsen.

På den andre siden har analysen vist hvordan Else Kant gjør motstand mot nevnte maktutøvelse. Leser man romanene om henne utelukkende med utgangspunkt i Foucaults teori, ville man fått problemer med å forklare oppgjøret. Ifølge Foucault er subjektet å anse som en effekt av diskursene. Videre innebærer enhver diskurs begrensninger, og et subjekt er dermed forbeholdt å si ting som tillates av diskursen. Ifølge romanuniversets sinnssykediskurs blir kvinnelig sinne og manglende selvbeherskelse sett på som symptomer på sinnssykdom. Selv den sympatisk fremstilte overlegen på Sct. Jørgen påpeker at Kants sinne er noe av det som står mellom henne og en potensiell utskrivelse. I tråd med diskursen skal Else Kant med andre ord kues til ro og underordning, og hun befinner seg ifølge Foucault ikke i en posisjon til å gjøre motstand mot Hieronimus. At det likevel skjer, er lettere å forklare med Goffman. Hans eksistensielle forståelse av subjektet tillegger det fri vilje og dermed evnen til å gjøre motstand. Else Kant motsetter seg altså makten og gjør oppgjør.

5 Frihetsfølelse på lukket avdeling

5.1 Tove Ditlevsens romaner om Lise Mundus

I *Ansigtterne* møter vi barnebokforfatter Lise Mundus som etter et selvmordsforsøk legges inn på psykiatrisk avdeling. Innledningsvis får leseren vite litt om bakgrunnen for innleggelsen. Lise har over lengre tid isolert seg hjemme i sin egen leilighet: «I lang tid hadde hun undgået at gå ud i gaderne, fordi mængden af ansigter skræmte hende» (Ditlevsen, 1968, s. 6). Hun befinner seg imidlertid ikke alene i leiligheten. Her bor også ektemannen Gert, deres felles sønn Søren, Lises to barn fra tidligere ekteskap og hushjelpen Gitte. Hjemme i leiligheten bruker Lise Mundus mye tid foran skrivemaskinen, men i likhet med Else Kant, befinner hun seg i en kunstnerisk krise. Etter gjennombruddet for to år siden, som resulterte i en gjev litteraturpris, har hun ikke produsert en eneste setning.

I tillegg ser og hører Lise ting som får henne til å tvile på seg selv og sine omgivelser. Både fra avløpet og sin egen hodepute hører Lise stemmer. Disse gjør henne mistenksom. Lise vet at ektemannen er utro med yngre kvinner, og hun mistenker nå at han også ligger med hushjelpen og stedatteren. Lise er dessuten overbevist om at Gitte og Gert har en hemmelig plan om å bli kvitt henne. Alle mistankene, den kunstneriske krisen og stemmene i Lises hode resulterer i et selvmordsforsøk. Lise tømmer en boks med sovepiller, ringer sin psykiater og forteller at «[j]eg ønsker ikke at dø» (Ditlevsen, 1968, s. 49).

I resten av romanen følger vi Lise Mundus under hennes tre ukers lange opphold i psykiatrien. Hun plasseres først på åpen avdeling, men det tar ikke lang tid før hun får sitt eget værelse på den lukkede. Lise finner seg etter hvert til rette på institusjonen, og det kan virke som om hun slett ikke er sikker på om hun egentlig ønsker å bli bedre. Mot romanens slutt blir hun likevel utskrevet, og idet hun skal hjem forteller Gert henne at han har sagt opp Gitte fordi hun formodentlig skal ha gitt Lises mellomste sønn LSD.

I oppfølgerromanen møter vi Lise omkring femten år og flere selvmordsforsøk senere. Ved romanens åpning befinner Lise seg igjen på lukket avdeling. Hun trives, og har godt selskap i medpasienten Greta. Lises ektemann har nylig flyttet inn hos sin nåværende elskerinne Mille, og værelset hans hjemme i deres felles leilighet står av den grunn tomt. Greta overtaler derfor Lise til å publisere en kontaktannonse, og ikke lenge etter flytter Kurt inn i det tomme værelset.

Vilhelms værelse består av bruddstykker av Lises liv. Vi presenteres for åpne brev, Lises publiserte erindringer og Vilhelms dagboknotater. Det hele kulminerer med skildringen av Lises forberedelser av sitt eget, endelige, selvmord. Selvmordet er tidsinnstilt til den dagen Vilhelm for alvor forlater henne. Lise nyter at alt nå skjer for siste gang, og hun føler at virkeligheten angår henne mindre og mindre. Når dagen endelig er her, pakker hun med seg sovepose og sovepiller. Hun kler seg ugjenkjennelig og setter kurs mot skogen, og dette er det siste leseren får høre om Lise Mundus.

5.1.1 Fortellerteknikk og struktur

I likhet med Skrams romaner, er også Ditlevsens *Ansigterne* og *Vilhelms værelse* preget av en særegen fortellerteknikk. De fortellertekniske valgene tjener ulike formål, som hver for seg kan tolkes i lys av at romanene skildrer erfaringen på en institusjon og møtet med en rådende oppfatning av sinnssykdom. Fortellerteknikken gir både informasjon om hendelser i romanene og om Lise Mundus' helsetilstand, samtidig som den løfter frem Lises egne opplevelser av livet med sykdommen.

Ansigterne er en tredjepersonsfortelling fokalisert gjennom hovedpersonen Lise Mundus. Fortellerinstansen utgjør med andre ord ikke del av fortellingen, men befinner seg likevel tett på fortellingens hovedperson. Fortellerposisjonen har den fordelen at leseren kommer tett på Lise uten å lukkes helt inne i hennes hallusinasjoner og vrangforestillinger. Fortellerens til tider eksterne posisjonering gir leseren et ankerpunkt i virkeligheten, hvilket gjør det enklere for leseren å skille mellom virkelige hendelser og hendelser som kun forekommer i Lises hode. Et illustrerende eksempel finner sted ved overføringen til lukket avdeling. Lise opplever at én av sykepleierne bærer Gittes ansikt: «Gitte, sagde hun, hvorfor er du her? Jeg vidste ikke, at du var sygeplejerske». Svaret lyder som følger: «Jeg hedder ikke Gitte. Jeg hedder frk. Poulsen» (Ditlevsen, 1968, s. 68). Sykepleierens korleksjon opplyser leseren om at Gitte slett ikke befinner seg på statshospitalets lukkede avdeling.

I *Vilhelms værelse* er fortellersituasjonen en annen. Romanen er preget av vekselvis intern fokalisering og nullfokalisering. Sansningssenteret befinner seg som regel utenfor det fiktive universet, og tillegger seg ingen begrensning når det gjelder informasjon om personer og begivenheter (Aaslestad, 1999, s. 86). Bruken av nullfokalisering gjør det mulig for leserne å få et innblikk i andre romankarakterers syn på sinnssykdom. Andre ganger fremstår fortelleren som en anonym førstepersonsforteller, lenket til hovedkarakteren: «Selv om Lise i

hine dage (som jeg) havde vidst alt dette, ville det ikke have betydet nogen ændring af hendes planer» (Ditlevsen, 1975b, s. 141). Fortellersituasjonen er med andre ord kompleks, og den danske litteraturprofessoren Jens Andersen skriver at vi har å gjøre med en forteller «som ikke bare *var*, men fortsatt *er* afdøde Lise» (Andersen, 2022, s. 155). Fortelleren interagerer tilsynelatende aldri med de andre romankarakterene, har ikke et markert ståsted i romanuniverset, men har likevel kontroll på hva de ulike personene tenker og føler.

Som vist i den fortellertekniske gjennomgangen av Skrams romaner, underbygger bruken av fri indirekte stil den tette forbindelsen mellom forteller og protagonist, samtidig som den fremhever den klaustrofobiske stemningen i romanen. Allerede i første kapittel får Lise beskjed om at Gerts elskerinne, kontordamen Grete, har tatt livet av seg. Det var Gert selv som fant henne. Hendelsen har rystet ham, og han søker trøst hos Lise:

Hun følte hans blik på sit ansigt og drejede det ind mod væggen. Hendes hjerte bankede hurtigt. *Hvad bør man føle og sige, når ens mands elskerinde har taget livet af sig?* Det var ingen fortilfælde. Hun havde vænnet sig til at bruge sine gamle, opslidte følelser for ham, ligesom den blinde orienterer sig ved hjælp af stedse fjernere synsindtryk fra tiden, før han blev blind (Ditlevsen, 1968, s. 12, min utheving).

Gert banker på Lises soveromsdør, spør om hun er våken og forteller henne om hendelsen. Lise lytter, men snur på et tidspunkt hodet inn mot veggen. Hjertet banker: «Hvad bør man føle og sige, når ens mands elskerinde har taget livet af sig?». Det er her vanskelig for leseren å avgjøre om det er fortelleren eller Lise selv som stiller det uthevede spørsmålet.

Ansigtterne er kronologisk fortalt, og følger den klassiske hjemme-ute-hjemme-modellen. Vi møter Lise Mundus hjemme i egen leilighet noen dager før innleggelsen, deretter skildres livet hennes på lukket avdeling og avslutningsvis får vi høre om hennes første kveld sammen med Gert og barna tilbake i leiligheten. Overgangene mellom de ulike sfærene markerer skifter i Lises sinnstilstand. Hun er hallusinert, og vrangforestillingene begynner allerede i hjemmet. Kvelden hvor Gert søker trøst etter Gretes selvmord oppdager Lise at ansiktet hans:

[...] var forkert. Alle hans træk syntes at tage afstand fra hinanden, ligesom møblerne fra sammenbragte ægteskaber. Under øjnene havde der dannet sig to små, runde poser, som bar han i dem de bitre minder fra et fejlslagent liv [...] Så fik hun øje på hans øren, der var enormt store og overgroet med hår som hos et dyr (Ditlevsen, 1968, s. 13–14).

For første gang ser Lise bort på Gerts ansikt under samtalen, og hun oppdager at ansiktstrekkene hans ikke ser ut til å passe sammen. Han har merkelige poser under øynene, og ørene er store og hårete. Lise tenker selv at «[d]et kunne ikke være riktig» (Ditlevsen, 1968, s. 14).

På avdelingen forverrer Lises tilstand seg før den blir bedre, og innleggelsen varer i tre uker. Hun er innlagt rundt månedsskiftet februar-mars, men er under oppholdet ikke klar over hvor lenge hun har vært innlagt: «Hvor længe hadde hun vært her? Tidsfornemmelsen var ophævet ligesom når man sitter i en tandlægestol» (Ditlevsen, 1968, s. 73). Ved innkvarteringen blir hun fratatt klokken sin, og Lise klarer av den grunn ikke holde rede på tiden. Lises manglende tidsoppfatning bygger opp under Foucaults utgreiing om dikotomien mellom fornuft og galskap i *Galskapens historie*. Mens de fornuftige i samfunnet styres av en felles tidsforståelse, er Lise og de andre «ufornuftige» plassert avsides, skjermet og fratatt muligheten til å holde rede på tiden. For den innlagte kan dette gi følelsen av at det virkelige liv oppheves (Foucault, 2008, s. 48).

Ansigterne er dessuten preget av en anaforisk frekvens, noe som underbygger Lise Mundus' følelse av å aldri slippe ut igjen: «Langsamt blev rædslerne spændt ud mellem vanens små søm, og undertiden lod det sig gøre at betragte dem som noget uden for hende selv [...] Det forekom hende, at hun havde været her altid, og at hun aldrig ville slippe herfra» (Ditlevsen, 1968, s. 107). Vi har sett Goffman skildre avstanden mellom pasient og omverden som et vanlig frihetsinnskrenkende tiltak på total institusjon, og både Else og Lise kjenner på følelsen av å være innesperret. Den store forskjellen er imidlertid at mens Else Kants følelse vedvarer, er følelsen forbigående for Lise Mundus.

Etter hvert sosialiseres Lise inn i avdelingens rutiner: «Der var kommet system og regelmæssighed i tingene, og hun frygtede enhver forandring i den grad, at hun følte hele sin verden vakle og falde sammen, når man lovede hende, at hun ville komme ud på afdelingen, så snart hun holdt op med at være urolig» (Ditlevsen, 1968, s. 108). Med tiden øker Lises tilfredshet med å være innlagt. Hun frykter forandring, og ønsker ikke å komme ut på åpen avdeling. At Lise, i liket med Else, får beskjed om å være rolig, skyldes trolig personalets tanker rundt hva som utgjør normal atferd (Goffman, 1967, s. 70). Lise ønsker imidlertid ikke å passe inn i avdelingens kjennetegn på den ideelle pasient, og som vi snart skal komme tilbake til oppleves innleggelsen i hennes tilfelle som et fristed.

Mens *Ansigterne* spenner over et tidsrom på tre uker, er kronologisk fortalt og preget av en anaforisk frekvens, innehar *Vilhelms værelse* flere eksempler på analepser. I Ditlevsens siste roman får vi høre om tiden forut for Lise Mundus' selvmord, en tid som i stor grad preges av et skandaløst ekteskap og en tilsvarende livsførsel. At Lise skal dø får leseren vite allerede i

åpningskapittelet: «Jeg vil skrive en bog om Vilhelms værelse og om de begivenheder der fandt sted i det eller udgik fra det; dem der førte til Lises død, som jeg kun har overlevet for at kunne skrive hendes og Vilhelms historie ned» (Ditlevsen, 1975b, s. 5). Vi har altså å gjøre med en forteller som vet at hun skal dø, men som midlertidig velger å leve for å kunne nedtegne sin historie.

5.2 Lise Mundus og den nye tid

Det går åtti år mellom Skrams utgivelser og til Ditlevsen gir ut sin siste roman *Vilhelms værelse* i 1975. I løpet av et tidsintervall på åtti år, utvikler samfunn seg på flere områder, og i *Galskapens historie* illustrerer Foucault hvordan endringer påvirker diskursene. Et eksempel på en samfunnsideologi som tydelig preger Lise Mundus' oppfattelse av sinnssykdom, er den radikale 68-generasjonen. Ideologien kommer tydeligst til uttrykk gjennom hushjelpen Gitte, som går i demonstrasjonstog, leser modernistisk litteratur og er opptatt av fri kjærlighet. Sistnevnte innebærer praksisen med å dele sexpartnere.

Når Gert søker trøst hos Lise etter Gretes død, ber hun ham om å gå inn til seg selv: «Gå nu ind til dig selv, Gert, jeg trenger sådan til at sove» (Ditlevsen, 1968, s. 14). Dagen etter kan Gitte imidlertid fortelle at han i stedet gikk inn til henne: «[...] du forpassede det rette øjeblik. Og så gik han ind til mig, men jeg er kun en erstatning for dig som så meget andet» (Ditlevsen, 1968, s. 20). Det kan her virke som at Gert og Gitte ligger sammen, noe som ville vært i overensstemmelse med en tanke om fri kjærlighet. Lise på sin side sliter med å tilpasse seg de nye tankesettene. Hun ønsker å være progressiv, men har problemer med å akseptere deler av ideologien. Vanskeligheten med å plassere seg og usikkerheten dette medfører, forverrer Lises helsetilstand.

5.2.1 Hushjelpen Gitte som representant for den nye tid

I motsetning til Else Kant foretar Lise Mundus ingen eksplisitt refleksjon knyttet til hva det innebærer å være sinnssyk. Likevel kan man, under Lises overføring til lukket avdeling, lese om hvordan hun føler seg som en fange blant sinnssyke:

Hun gik imellem dem som en anholdt, og hendes ben rystede. Uformelige skikkelser vandrede rundt på gangen, og en af dem, en gammel kone, stillede sig i vejen for dem og rørte forsigtigt ved hendes badekåbe [...] Jeg er blandt sindssyge, tænkte hun, og viljen til at overleve skød op i hende som en klar flamme. Det gjaldt om at bevare sin forstand, så kunne de ikke for alvor gøre hende noget ondt (Ditlevsen, 1968, s. 68–69).

Lise går arm-i-arm med to sykepleiere, mens hun studerer medpasientene sine. De andre pasientene beskrives som uformelige skikkelser, og Lise tenker at hun befinner seg blant sinnssyke. Til tross for at Lise ikke kommer med en eksplisitt definisjon av begrepet «sinnssyk», er det flere ting som tyder på at hun likevel har god kontroll på hva det innebærer. Som pasient manipulerer Lise bevisst omgivelsene i et forsøk på å bli værende på avdelingen. Dette gjør hun blant annet ved å hevde at hun fremdeles plages av hallusinasjoner og vrangforestillinger, selv når disse er på vei til å forsvinne. At Lise vet hva hun skal si og ikke si foran helsepersonellet vitner om at hun er godt informert om romanuniversets sinnssykediskurs.

For å få en forståelse av Lises tanker om hva det vil si å være «sinnssyk», kan man vende blikket mot hennes forhold til hushjelpen Gitte, som ble ansatt som følge av litteraturprisen og den plutselige berømmelsen. Det fremkommer tidlig at Gitte skiller seg fra andre hushjelpere familien har hatt boende hos seg. Både Lise og Gert erkjente etter kort tid at «[m]an ikke kunne behandle hende [Gitte] som en almindelig husassistent, hvis personlighet ikke angik familien» (Ditlevsen, 1968, s. 8–9). Gitte kan med andre ord ikke behandles på linje med tidligere hushjelpere.

Gittes personlighet påvirker både hvert enkelt familiemedlem og familiedynamikken som sådan. Hun forteller yngstesønnen Søren at han ikke bør klippe håret, tar mellomstesønnen Mogens med på demonstrasjonstog mot Vietnamkrigen, hun lar alltid døren til soverommet sitt stå på gløtt, har en forkjærlighet for moderne forfattere, lukter svette og vasker seg sjelden. Hun er dessuten opptatt av at alle mennesker skal hengi seg til ideologien om at «man ikke må elske et enkelt menneske og glemme resten af menneskeheden» (Ditlevsen, 1968, s. 21). Proklameringen om altomfattende men uforpliktende kjærlighet, påvirker flere av familiemedlemmene, særlig Lise.

For Lise henger det å være sinnssyk sammen med forståelsen av det som omtales som «den nye tid» (Ditlevsen, 1968, s. 71). Gitte fungerer som en representant for denne nye tiden, hvor man elsker alle mennesker, «[m]an går i seng med hinanden for venskabs skyld, og løn og slægtskab spiller ingen rolle» (Ditlevsen, 1968, s. 136–137). Gitte hevder at det ideelle er å leve slik de gjør i kibbutzene og på savannen: «I kibbutzterne [...] er alle børnene fælles. Mødrene elsker ikke deres egne børn højere end de andres. Det er ligesom hos rovdyr i flok. Løveungerne dier hos det nærmeste hundyr, og hun er ligeglad med, om hun er mor til dem»

(Ditlevsen, 1968, s. 79). Som mor skal ikke Lise elske sine egne barn høyere enn andre, og idealet er å være like glad i alle mennesker.

Inne på lukket avdeling hjemses Lise av Gittes stemme. Stemmen snakker til henne fra rørene og hodeputen, og av og til ser Lise Gittes ansikt i det hun omtaler som forhandlings- eller torturristen.⁴⁴ Gittes stemme forteller Lise hvor ubrukelig hun er: «Du bekymrer dig ikke om de bomberamte børn i Vietnam, fordi du kun elsker dine egne. Det er folk som dig, der skaber alle verdens ulykker. Hvis du kan være ligeglad med Søren, skal du komme hjem. Så er du helbredt» (Ditlevsen, 1968, s. 78). Hushjelpens stemme anklager Lise for å være skyld i all verdens ulykker, og sier at hun ikke får komme hjem før hun er fylt med en følelse av likegyldighet overfor sine egne barn.

På et tidspunkt ser Lise både Gitte og Søren i torturristen, og hun blir livredd:

Gitte, skreg hun, hvad gør du med ham?

Jeg river hans negle ud, sagde Gitte triumferende. Siden du ikke vil bære din del af verdens lidelser, må han gøre det.

Men det vil jeg, græd hun fortvivlet. Jeg vil gå ind på alle dine betingelser, bare du vil lade ham være.

Vær ligeglad, formanede Gitte strengt. Der er mange milliarder børn i verden, og to trediedele af dem har del i lidelsen. Først når din kulde også gælder dine egne, kan du begynde at føle noget for dem alle (Ditlevsen, 1968, s. 91).

Lises hallusinasjoner har på dette tidspunktet begynt å involvere flere enn hushjelpen, og stemmene til både Gert, Søren og Mogens er med jevne mellomrom innom enerommet hennes på lukket avdeling. Lise er overbevist om at stemmene og ansiktene er ekte, og når Gitte truer med å skade Søren dersom Lise ikke trer inn i likegyldigheten, går hun med på hushjelpens betingelser.

At Lise anser tilhengere av «den nye tid» som sinnssyke, blir særlig tydelig etter at Gitte har vært på besøk i torturristen og krevd at Lise skal elske alle eller ingen. Etter samtalen oppdager Lise at «erindringen om Søren som lille var forsvundet» (Ditlevsen, 1968, s. 92). Hun husker med andre ord ikke lenger sønnens oppvekst. Ikke lenge etter kan man imidlertid lese at «[e]rindringen om hans barndom vendte smertelig tilbake til hende, og hun vidste, at hun hadde været sindssyg et øjeblik, da hans gråd blev som en fjern støj i hendes øren [...]»

⁴⁴ Badeværelset, som er Lises tildelte enerom på lukket avdeling, er utstyrt med to rister, én høyt oppe på veggen og en annen lenger ned mot gulvet. Begge er dekket av et tykt lag støv (Ditlevsen, 1968, s. 70–71).

(Ditlevsen, 1968, s. 93). Her forklarer Lise hallusinasjonene sine som en reaksjon på den nye tid. Hun konstaterer at hun må ha vært sinnssyk i øyeblikket erindringen om Søren var svak.

Lise tar imidlertid ikke Gittes advarsel alvorlig, og hun forsøker å holde en rekke ting skjult for stemmene: «[...] for eksempel at hendes mangel på kærlighed ikke var fuldstændig, og at der i randen af hendes sindssygdøm var en flosset, skælvende kant af noget normalt og velkendt, som ville bringe hende i fare igen, hvis nogen fik øje på den» (Ditlevsen, 1968, s. 130). Dette medfører at Gitte vender tilbake til torturristen etter kort tid. Hun bebreider Lise nok en gang for ikke å bry seg om andre mennesker. Denne gang ved å vise til en donasjon på hundre kroner, som Lise på oppfordring fra sin venninne Nadja, skal ha donert til streikende minearbeidere i Spania: «Jamen du ærgrede dig over det. Du gjorde det udelukkende, for at Nadja skulle synes, du var et godt menneske. Du følte absolut ingenting for de mennesker, du hjalp» (Ditlevsen, 1968, s. 115). Gitte hevder at Lise kun donerte penger for å fremstå som et godt menneske, og at hun egentlig ikke hadde noe medlidenhet for minearbeiderne. Lise forsøker å skylde på Gert, men får bare til svar at Gitte har lært ham å se verden med «ungdommens øjne» (Ditlevsen, 1968, s. 115). Dialogen mellom Lise og Gitte tydeliggjør at det er Lises dårlige samvittighet som skaper stemmene.

Som følge av at Lise fremdeles ikke har lært, truer Gitte med å kaste vitriol i ansiktet på Søren. Lise får i siste øyeblikk tilbud om å ta plassen hans: «Hvis du virkelig elsker den tilfældige unge så højt, så lad mig tage dig i stedet for» (Ditlevsen, 1968, s. 116). Lise avstår fra tilbudet, hvilket får Gitte til å skåne Søren enn så lenge. Lise overgir seg her til Gitte, den nye tids ideologi og dermed sinnssykdommen: «Nu havde de vundet. Hun var blevet sindssyg» (Ditlevsen, 1968, s. 117). Lise har med andre ord hengitt seg til den nye tid, og dermed blitt sinnssyk.

5.2.2 Den paradiske husmoren, arbeidspres og patriarkalske forhold

Én av Foucaults hovedpåstander i *Galskapens historie* er at diskurser er nært forbundet med samfunnsmessige og kulturhistoriske endringer. På ett vis gjenspeiles denne tesen i forholdet mellom Lise og Gitte. 1950-tallets husholdningskrav har satt dype spor i Lise, noe som kommer til uttrykk ved at Lise, gjennom hele den første romanen om henne, holder fast ved tanken om at hun må lære seg å bake loff: «I morgen ville hun begynde at skrive og tage sig af sine børn. Herunder var det uhyre vigtigt at lære at bage franskbrød» (Ditlevsen, 1968, s. 160). På en annen side presiseres det at Lises datter Hanne «havde aldrig ejet en dukke. Hun

fik små biler eller billedbøger til sine fødselsdage [...]» (Ditlevsen, 1968, s. 145), noe som peker i retning av at Lise forsøker å bryte med det patriarkalske samfunnets forventninger om at jenter i første omgang bør leke med dukker.

At Lise lenge har prøvd å bryte ut av et mønster, kommer også til uttrykk ved at hun i barndommen skal ha knust en nedarvet vase. Lises mor ble svært sint ettersom vassen var det eneste hun hadde igjen etter Lises mormor. Lise forsvarer seg med følgende replikk: «Jeg ville ikke gjenta jeres liv [...] jeg ville have mit eget» (Ditlevsen, 1968, s. 122). Sitatet utgjør en form for generasjonskritikk, men står på samme tid i sterk kontrast til at Lise er så opphengt i å bake loff. Ambivalensen Lise føler på vedvarer, og gjennom hele *Ansigterne* sliter hun med å posisjonere seg både i familien, som kunstner og som samfunnsborger. Dette er trolig mye av grunnen til at Lise tar overdosen med sovepiller.

En romankarakter som tilsynelatende står stødigere i valget om å ville bryte med de etablerte samfunnsnormene, er hushjelpen Gitte. Gitte kan karakteriseres som del av den såkalte 68-generasjonen.⁴⁵ Som tidligere påpekt deltar hun i demonstrasjonstog, leser forfattere som Rilke, Proust, Joyce og Virginia Wolf, og vasker seg sjelden. Lise poengterer at Gitte «gav dem allesammen, hvad hun mente de trængte til» (Ditlevsen, 1968, s. 8), og hun opplever hushjelpen som sin utfordrer og rake motsetning.

Flere forskere omtaler forholdet mellom Lise og hushjelpen i sine analyser av *Ansigterne*.⁴⁶ Den som har gått grundigst til verks er Susan C. Brantly. Jeg har påpekt tidligere at Brantly forsøker å motbevise Antje C. Petersens påstand om at Ditlevsen kan skrive uten påvirkning fra det patriarkalske superego. Hun viser til samfunnsmessige og kulturelle endringer, som på enkelte områder har bedret situasjonen for de kvinnelige forfatterne, men argumenterer videre for at 1960-tallets kvinnelige forfattere fremdeles kan betraktes som ofre for patriarkalske undertrykkelsesmekanismer (Brantly, 1995, s. 257). Sistnevnte tydeliggjøres blant annet i Lises følelse av at karrierevalget hennes ikke lar seg forene med samfunnets krav til henne.

Basert på Gilbert og Gubars feministiske teori tar Brantly i bruk metaforen «the angel in the house». Brantly påpeker at Lise har gjort seg selv til en parodi av denne engelen. Isolert i sin

⁴⁵ Lundbo Levy skildrer Gitte som en «repräsentant for ungdomsoprøret, både et politisk engagement og den totale kærlighed til alle» (Lundbo Levy, 1976, s. 117).

⁴⁶ Lundbo Levy, 1976, s. 117; Petersen, 1992, s. 250 og Brantly, 1995, s. 258–259.

egen leilighet, lever Lise opp til forventingen om at kvinnen tilhører hjemmet (Gilbert og Gubar, 1979, s. 54). Rollen som husmor kler imidlertid ikke Lise Mundus. For Gitte derimot, virker det tilsynelatende uproblematisk å gjennomføre huslige plikter. Den attraktive hushjelpen representerer dessuten en mer oppdatert versjon av idealkvinnen, hvilket blant annet kommer til uttrykk i hennes seksuelle tilgjengelighet.⁴⁷

Vi har sett Brantly beskrive hvordan samfunnet har imøtegått kvinnelige forfattere på noen områder, noe som i *Ansigterne* og *Vilhelms værelse* viser seg i Lises mottakelse av den gjeve litteraturprisen De Gyldne Laurbær, hennes publiserte erindringer og intervjuer med Danmarks store aviser. Det fremkommer likevel at Lise først og fremst leses av kvinner og barn, og at hun sliter med å oppnå anerkjennelse på det mannsdominerte litteraturområdet: «Bortset fra en temmelig upåagtet digtsamling hadde hun aldri skrevet andet end børnebøger. De var blevet pænt anmeldt på damesiderne, pænt solgt, og beroligende oversat af den verden, der beskæftigede sig med litteratur for voksne» (Ditlevsen, 1968, s. 9). Siste del av sitatet understreker vanskeligheten med å slå gjennom som kvinnelig kunstner.

Som nevnt mottar Lise en litteraturpris for en av bøkene sine. Den positive oppmerksomheten overskygges imidlertid av ektemannens sjalusi: «Gert havde taget berømmelsen som en personlig fornærmelse. Han påstod, at han ikke kunne gå i seng med et stykke litteratur og bedrog hende med stor energi [...]» (Ditlevsen, 1968, s. 9–10). Likevel hender det også at han oppfordrer kona til å skrive, som når Lise forteller at hun ønsker å skrive en bok for voksne: «Gør det, sagde han, jeg er sikker på, at du kan» (Ditlevsen, 1968, s. 159). Gerts motstridende utsagn forsterker ambivalensen i Lise, og gjør henne forvirret. Igjen får vi illustrert hvordan Lise sliter med å plassere seg. Stemmene i hodet forverrer situasjonen ytterligere. Disse poengterer stadig at hun, med bakgrunn i manglende forståelse av den nye tid, ikke er moderne nok: «Modernismen er aldrig gået op for hende» (Ditlevsen, 1968, s. 75). Lise har med andre ord hele tiden noe «å bevise», og hun internaliserer sakte men sikkert den patriarkalske tvil knyttet til kvinnelig kreativitet (Brantly, 1995, s. 260).

Krysspresset Lise føler på kan være én av forklaringene på hvorfor hun tar overdosen med tabletter. En innleggelse vil gi henne avstand og kan, ifølge Goffman, betraktes som et rømningsforsøk (Goffman, 1967, s. 46). Etersom Lise befinner seg i en situasjon hvor hun

⁴⁷ Hushjelpen ligger formodentlig både med Lises ektemann og mellomstesønnen Mogens.

gjærne ønsker å være progressiv, men likevel sliter med å akseptere de ideologiske kravene, har hun vanskeligheter med å avgjøre hva som er riktig og hva som er galt. Usikkerheten rundt Gert forverrer situasjonen ytterligere. I leiligheten tvinges hun til å forholde seg til den moderne tids tanker. Overdosen med piller kan av den grunn bli sett på som et forsøk på å unnslipe. Gjennom overdosen tar hun kontroll over egen situasjon, hun søker tilflukt i det hun håper er et trygt kvinnefellesskap, og får på denne måten leiligheten og den uhåndterlige ideologi på avstand. Hun unnsliper imidlertid ikke andres vurderende blikk, og på statshospitalet møter hun helsepersonell med en noe annerledes tilnærming til sinnssykdom enn sin egen.

5.3 Legene og sykepleiernes syn på sinnssykdom

5.3.1 Et gjennomgående fokus på tilfriskning

Et typisk kjennetegn ved den diagnostiske kulturen hos Ditlevsen, er det gjennomgående fokuset på tilfriskning. Dette er noe Goffman skriver om i forbindelse med sin utgreiing om symptombilder i *Anstalt og menneske*: «Personalets interesse for at se ‘forandringer’ eller ‘forbedringer’ af psykiatrisk karakter hos patienten efter dennes indledende ophold på afdelingen fører til opmuntring af ‘passende adfærd’ [...]» (Goffman, 1967, s. 226). Personalet ønsker med andre ord å finne tegn hos pasientene som peker i retning av at de snart kan vende tilbake til dagliglivet, og et kjennetegn på romanens sinnssykediskurs blir dermed fokuset på bedring. Et slikt fokus stemmer overens med Harald Selmers tanke om at all sykdom, også den som går på psyken, kan tilskrives legemet, og dermed gjøres noe med (Selmer, 1846, s. 19). Tilfriskningstrekket er særlig tydelig hos doktor Jørgensen, men er også å finne igjen hos de andre ansatte på avdelingen. Personalet betrakter pasientene som mennesker med diagnoser, som kan kureres. At dette er tilfellet, kommer blant annet til uttrykk i måten personalet snakker til og behandler pasientene på.

Både leger og sykepleiere korrigerer Lise når hun forteller om sine hallusinasjoner og vrangforestillinger. Vi har allerede sett sykepleier Poulsen korrigere Lise når hun kaller henne for «Gitte». Det samme gjør den mannlige sykepleieren Petersen: «Gert, sagde hun [Lise], hvorfor hader du mig? Har du glemt, hvor lykkelige vi var engang?». Pleieren svarer: «Jeg hedder ikke Gert [...] jeg hedder Petersen, og jeg er plejer her» (Ditlevsen, 1968, s. 86). Sykepleierne prøver med andre ord å bryte ned Lises hallusinasjoner. Goffman omtaler praksisen som: «[...] den psykiatriske praksis med at bringe patienten ned på virkelighedens

plan» (Goffman, 1967, s. 122). Det blir her tydelig at personalet ønsker at Lise skal se verden i overensstemmelse med virkeligheten.

I begynnelsen er Lise skeptisk til at personalet irettesetter henne. Sykepleier Nordentoft forteller Lise at stemmene bare finnes i hennes eget hode: «Hører De stemmer?, spurte hun [sykepleieren]. Naturligvis, sagde Lise. De hører Dem jo også. Nej, sagde hun indtrængende og rystede på hovedet. Alle de stemmer De hører kommer fra dem selv» (Ditlevsen, 1968, s. 84). I stedet for å tenke at sykepleieren har rett, er Lises automatiske tanke «at hele personalet måtte være med i plottet» (Ditlevsen, 1968, s. 84). Like etter innleggelsen er Lise svært mistenksom til sine omgivelser. Stemmene og ansiktene gjør henne forvirret, og hun mangler tillit til sykepleierne som forsøker å snakke henne ut av hallusinasjonene.

I stedet for å bruke Lises utsagn og atferd som bevis for at hun er sinnssyk, slik vi har sett Hieronimus gjøre det, blir de tatt alvorlig, og forsøkt gjort noe med. Ved én anledning forteller Lise overlege Jørgensen om hvor forferdelig praksisen med å slå i hjel de eldste pasientene er: «Her foregår de mest forfærdelige ting. De slår de ældste patienter ihjel, jeg har selv set det», forklarer Lise. Hvorpå Jørgensen svarer: «De tager fejl [...] De er bare en smule hallucineret» (Ditlevsen, 1968, s. 75). Overlegen forteller Lise at det ikke stemmer, og til tross for at Lise oppfører seg på måter som avviker fra normen, blir hun aldri omtalt som sinnssyk av andre enn seg selv. Det har med andre ord skjedd noe med sinnssykediskursen, og det kan virke som at ordet «sinnssyk» er blitt en del av diskursens liste over forbudte uttrykk (Foucault, 2018, s. 9).

Lise utagerer ved flere anledninger, noe som får konsekvenser. Etter å ha våknet opp på giftsentralen, overføres hun til åpen avdeling på statshospitalet. Her går hun etter kort tid til angrep på én av medpasientene, som hun tror anklager henne for plagiat:

Vild af raseri for hun op af sengen, om bag væggen og hen til den onskabsfulde kvinde [...] Lise røg på hende i et sæt, som når børnene i skolegården drillede hende. Hun sat neglene i hendes ansigt og så med rasende tilfredshed blodet pible frem fra to lange rifter (Ditlevsen, 1968, s. 64).

Angrepet medfører overføring til enerom på lukket avdeling. Til tross for utagerende oppførsel, er Jørgensen god mot henne: «Nå, sagde han venligt. Jeg hører, De har været lidt urolig» (Ditlevsen, 1968, s. 75). Selv ikke nå blir Lise stemplet som sinnssyk, og for leserne oppleves legens bemerkning om at Lise har vært «lidt urolig» som en underdrivelse. Jørgensens uttalelse vitner tydelig om at noe har skjedd med psykiatriens sinnssykediskurs.

Kvinnelig raseri og utagerende atferd ble tidligere ansett som symptomer på sinnssykdom. Både på KH6 og Sct. Jørgen blir Else Kants vedvarende sinne brukt som argument for å holde henne på avdelingen. I forbindelse med Lise Mundus' sykdomsforløp derimot, blir betegnelsen på ingen tidspunkt referert til.

Det bør dessuten poengteres at Jørgensen er opptatt av at Lise skal vite hva det innebærer å være hallusinert: «De er hallucineret, sagde han. Ved De, hvad det er? Ja, sagde hun vagtsomt. Man ser og hører noget, der ikke eksisterer. Men det gør jeg ikke. Jeg hører ikke andre stemmer nu end Deres» (Ditlevsen, 1968, s. 94). På dette tidspunktet er Lise fremdeles mistenksom overfor omgivelsene. En medpasient har bedt henne la være å fortelle personalet om stemmene, et råd Lise velger å følge. Hun forteller likevel om Mogens' båndopptaker. Lise er nemlig overbevist om at mellomstesønnen besøker henne på kveldstid for å vise henne hvilke fatale ting som skjer hjemme i leiligheten: «Mogens var her i nat med sin båndoptager, sagde hun [...] De tager fejl, sagde han [Jørgensen] indtrængende. Dette er en lukket afdeling, og ingen fremmede kan komme herind uden for besøgstid. De er syg, fru Mundus, og jeg er her for at hjælpe Dem» (Ditlevsen, 1968, s. 94–95). Igjen ser vi tydelig hvordan legen forsøker å få Lise til å se verden i overensstemmelse med virkeligheten.

Etter at Lise har erkjent at hun er sinnssyk, blir hun av omgivelsene betraktet som bedre. Beltene som holder henne fastspent til sengen fjernes, hun spiser og drikker, og ansiktene til de ansatte blir helt klare og tydelige: «Gitte var holdt op med at bruge frk. Poulsens [ansigt]» (Ditlevsen, 1968, s. 118). Lises aksept av tilværelsen som sinnssyk, markerer dessuten overgangen til en form for atferd som av Goffman karakteriserer som den resignerte og ideelle pasient (Goffman, 1967, s. 51). I tilfeller hvor Lise tidligere gjorde motstand, er hun nå behjelpelig. Bedringen og samarbeidsevnen blir lagt merke til, og er noe doktor Jørgensen krediterer henne for:

De ser godt ud, sagde han tilfreds, har De ikke også fået det meget bedre?
Jeg er sindssyg, meddelte hun glad.
De er ikke så syg, som De har været. Hvordan føler De Dem sindssyg?
Jeg er ligeglad med mine børn, forklarede hun. Jeg har næsten helt glemt dem (Ditlevsen, 1968, s. 122).

Jørgensen sier at Lise ser godt ut, og spør om hun ikke også føler seg bedre. Lise meddeler glad at hun er sinnssyk. Overlegen poengterer at hun ikke er like syk som tidligere, og spør hva hun mener med at hun føler seg sinnssyk. Lise forklarer så, med utgangspunkt i sine tanker om den nye tid, om hvordan hun nå er likegyldig til barna sine. Jørgensen forklarer

etter beste evne at kjærligheten vil komme igjen under gjenforeningen. Lise sier seg enig, men legger til at det først vil skje: «[...] når jeg føler noget for de spanske minearbejdere og de arresterede russiske forfattere og de politiske fanger i Grækenland» (Ditlevsen, 1968, s. 122). Doktor Jørgensen svarer: «Men det er jo slet ikke Deres gade [...] De kan ikke føle noget for mennesker, De aldrig har set» (Ditlevsen, 1968, s. 122). Jørgensen forsikrer Lise om at det ikke er hennes oppgave å elske mennesker hun aldri har møtt.

Ettersom Lise vurderes som bedre, får hun på et tidspunkt besøk av den faktiske Gitte på avdelingen. Jørgensen tar en prat med Lise etter at besøket er overstått for å høre hvordan det har gått. Lise svarer: «Jeg er ikke mere bange for hende, nu da jeg har lært at elske hende» (Ditlevsen, 1968, s. 139). Jørgensens svar lyder slik: «Det har De da ingen forpligtelse til [...] Det må være mennesker, der står Dem nærmere end Deres husassistent» (Ditlevsen, 1968, s. 139). Like etter spør han om det er noe stemmene har forlangt av henne. Hun tilstår at det er tilfellet, og fortsetter:

Der er så lidt kærlighed i verden, at vi fremfor alt må elske den, som de andre har overset. Den det er et arbejde at elske, den vi inderst inde finder afskyelig, fordi han forhindrer os i at have det behageligt. Den lidende, den forurettede, den åndeligt armodige, og det anonyme barn der hver morgen må sætte sig på plads ved en skolepult, der stinker kvælende af mange generationers angst (Ditlevsen, 1968, s. 140).

Sitatet fungerer oppsummerende for hva Lise legger i uttrykket «den nye tid», og kan på samme tid fungere som en gjenspeiling av hennes egen skyldfølelse. Jørgensen, som i romanen fungerer som en slags retningsgiver for Lise, er forkjemper for det Lundbo Levy kaller «individets ret» (Lundbo Levy, 1976, s. 118). Jørgensen forklarer: «Det er Deres bestemmelse at udtrykke Dem selv, ligesom det er gazellens bestemmelse at blive ædt af løven» (Ditlevsen, 1968, s. 142). Jørgensen fungerer dermed som motstemmen til den nye tid. Han forsøker å behandle Lise for vrangforestillingene, og handler dermed i tråd med romanuniversets sinnssykediskurs hvor fokuset på tilfriskning står sentralt.

Jørgensens ønske om at Lise skal få det bedre viser seg også i hans forsøk på å få henne til å samarbeide: «Jeg kan kun hjelpe Dem [...] hvis De vil fortælle mig, hvad stemmerne siger til Dem. De må vise en smule samarbejdsvilje» (Ditlevsen, 1968, s. 95). Goffman presiserer at «[n]år den totale institution varetager så mange aspekter af klientens tilværelse [...] er der et særligt behov for at opnå den nyankomnes samarbejde allerede ved starten» (Goffman, 1967, s. 21). Jørgensens forsøk på samarbeid er med andre ord i overensstemmelse med Goffmans teori om totale institusjoner. Overlegen foreslår at Lise skriver ned hva stemmene sier til

henne, slik at han lettere kan hjelpe: «Skriv til mig, sagde han. Skriv op hvad stemmerne siger til Dem. Jeg skal sørge for, at De får noget at skrive med. Og hav tillid til mig. Jeg er Deres ven» (Ditlevsen, 1968, s. 142). Jørgensen sørger for at Lise får noe å skrive på, Lise tar oppfordringen og begynner å skrive. I romanuniverset blir det å skrive sett på som et tegn på fungering, og som vi har sett skriver Goffman at det er vanlig at pasienter oppmuntres til å drive med aktiviteter som avdelingen anser som «passende atferd» (Goffman, 1967, s. 226).

Under en oppfølgingssamtale like etter innrømmer Lise følgende: «Sommetider, sagde hun langsomt og med besvær, hører jeg noget, De i virkeligheden ikke siger» (Ditlevsen, 1968, s. 141). Jørgensen roser henne for sykdomsinnsikten, noe som kan være en medvirkende faktor til opprettholdelsen av den. Ikke lenge etter går en annen av avdelingens leger stuegang hos Lise, og i den anledning spør han:

Hvordan er det?, spurgte lægen uden at se på hende. Er De stadig hallucineret?
Ja, sagde hun og tilføjede sandfærdigt: men ikke så meget som før.
Jeg ser, De er begyndt at skrive igen, sagde han venligt. Jeg tror snart, De kan komme hjem. I hvert fald kan De komme ind på den åbne afdeling (Ditlevsen, 1968, s. 148).

Legen spør om Lise fremdeles hallusinerer. Lise, som ved flere anledninger har løyet om stemmene fordi hun ønsker å bli værende på avdelingen, svarer ærlig at stemmene nå inntreffer sjeldnere. Legen svarer ved å vise til skrivingen hennes, som her settes i direkte sammenheng med bedring og utskrivelse. Både innleggelse og skriving som terapi kan dermed bli sett på som deler av Lises behandling. At skriving her blir sett på som en form for terapi står i sterk kontrast til professor Hieronimus' vurdering av Else Kants billedkunst. Hans vurdering er at Elses naturalistiske bilder fungerer som et sikkert bevis på at hun er abnorm, noe som trolig er grunnen til at hun aldri får tilgang på malesaker.

5.4 Behandlingen av de sinnssyke

I forkant av innleggelsen blir Lise oppmuntret til å søke hjelp av venninnen Nadja: «For resten skulle du opsøge ham [doktor Jørgensen] igen, jeg tror, du trænger til det. For at sige det rent ud virker du, som om du ikke er rigtig rask» (Ditlevsen, 1968, s. 36). Nadja er med andre ord av den oppfatning at syke mennesker bør oppsøke en lege eller behandler. Hvor den syke sendes, samt hvilke former for behandling den syke mottar, forteller oss noe om romanuniversets sinnssykediskurs.

5.4.1 Institusjonens arkitektur, praksis og hierarkiske oppbygning

Kommunehospitalet Lise skrives inn på i *Ansigterne* består av flere avdelinger. I første omgang havner hun på åpen avdeling, men etter å ha angrepet en medpasient overføres hun til den lukkede. På lukket avdeling er dørene alltid låst og pasientene som bor her er svært syke, noe som understrekes i en samtale mellom Lise og en av avdelingens leger. Lise har vist tegn på bedring og legen ønsker å få henne ut på åpen avdeling: «Jeg tror snart, De kan komme hjem. I hvert fald kan De komme ind på den åbne afdeling» (Ditlevsen, 1968, s. 148). Lise ønsker imidlertid ikke å skifte værelse, hvilket gjør legen forbauset: «Ikke? Sagde han forbløffet. Der vil De da bedre kunne tale med de andre patienter. Her er de jo temmelig syge. Men jeg vil diskutere det med overlægen» (Ditlevsen, 1968, s. 148). Legen opererer med et skille mellom «syk» og «temmelig syk», og det kan virke som om Lise på dette tidspunktet tilhører førstnevnte kategori. At legen planlegger å diskutere situasjonen med overlægen, underbygger på samme tid Foucaults poeng om legens makt og posisjonering (Foucault, 2008, s. 177). Den aktuelle legen befinner seg ikke i en posisjon hvor han kan ta beslutninger om Lises overføring, og må av den grunn forhøre seg med overlege Jørgensen.

I *Vilhelms værelse* er Lise innlagt på den «lukkede afdeling for sindssyge kvinder» (Ditlevsen, 1975b, s. 17). Lise befinner seg nå på St. Hans hospital hvor hun deler rom med medpasienten Greta. Det etableres tidlig at både Lise og Greta er veteraner på avdelingen. Dette tydeliggjøres ved at de andre pasientene omtales som nybegynnere: «Det var jo bare en nybegynder, der endnu intet havde forstået» (Ditlevsen, 1975b, s. 17). Ønsket om å bli værende på avdelingen er fremdeles like brennende: «[...] Lise og Greta havde hele deres skrøbelige tryghed anbragt i dette sagte, lovbundne vanvid, som det var deres mest brændende ønske at forblive i» (Ditlevsen, 1975b, s. 18). Lise er av den grunn påpasselig med å instruere Greta i hva hun skal si dersom en lege eller sykepleier nærmer seg: «'Hvis du skulle blive kaldt ind, siger du bare, at du stadig har tvangstanker'» (Ditlevsen, 1975b, s. 23). Lise ber venninnen fortelle de ansatte at hun har tilbakevendende tvangstanker, og instruksjonen tydeliggjør at Lise fremdeles er godt informert om institusjonens sinnssykediskurs.

Som veteraner opplever de to kvinnene en rekke privilegier. Goffman skriver: «Privilegiene består i at få det bedste job, de bedste værelser og senge, kaffe på afdelingen, en smule mere privatliv end gennemsnitspatienten, tilladelse til at gå uden for afdelingen uden ledsager [...]» (Goffman, 1967, s. 45). Etter å ha publisert kontaktannonser hvor Lise søker etter en mann til å flytte inn i Vilhelms tomme værelse, får hun av avdelingen tillatelse til å dra å møte

kandidatene på egenhånd: «[...] selv hadde hun som den eneste fået lov til at forlade afdelingen før overlægens ankomst» (Ditlevsen, 1975b, s. 22). Videre har Lise vært i kjøkkentjeneste og Greta har vært hos gartneren: «At blive sendt i gartneriet var en højt betroet post, eftertragtet af alle, medmindre de var vilde efter at blive udskrevet, *hvad kun få var*» (Ditlevsen, 1975b, s. 18, min uthevning). De to pasientene blir altså betrodd de gjeveste oppgavene. I tillegg illustrerer siste del av sitatet at Lise Mundus ikke er alene om å strebe etter å bli værende på avdelingen – dette er også tilfellet for flere av hennes kvinnelige medpasienter.

At Lise og Greta må arbeide samsvarer med det Foucault skriver om institusjonens opprinnelsesfunksjon. Til å begynne med skulle interneringen forhindre lediggang og sørge for billig arbeidskraft (Foucault, 2008, s. 37–39). Også Goffman, som beskriver mer moderne institusjoner enn Foucault, skriver om totale institusjoners arbeidskrav. Han understreker imidlertid at «[d]er er [...] en vis uforenelighet mellem den totale institution og den grundlæggende arbejde-løn struktur i vort samfund» (Goffman, 1967, s. 17). Goffman er her opptatt av hvor vanskelig det kan være å motivere pasienter til å drive ulønnet arbeid, særlig når arbeidet er langtekkelig. Mens pasienter ofte arbeider gratis, mottar legene og sykepleierne lønn for arbeidet de gjør på institusjonen. Goffman beskriver forholdet mellom pasienter og ansatte slik:

I totale institutioner er der et svælg mellem den store, ledende gruppe – klienterne – og den lille opsynsstyrke. Klienterne bor i institutionen og har begrænset kontakt med omverdenen uden for murene. Personalet arbejder ofte det normale, gennemsnitlige antal timer pr. dag på institutionen og er socialt integreret i omverdenen (Goffman, 1967, s. 14).

Goffman beskriver her et gap mellom pasientene og de ansatte. Mens pasientene bor på institusjonen og forhindres i å ha kontakt med verden utenfor, kan de ansatte dra hjem til seg selv etter endt arbeidsdag. Det er med andre ord mulig å snakke om et institusjonshierarki, hvor pasientene helt tydelig befinner seg i det nedre sjiktet.

Til tross for at de befinner seg nederst i institusjonshierarkiet, har vi sett Lise og Greta oppnå enkelte goder på avdelingen. Goffman understreker imidlertid at totale institusjoners privilegesystem også innebærer muligheten for avstraffelse. Det presiseres at avstraffelsene «fungerer her som følgerne af overtrædelser af reglerne» (Goffman, 1967, s. 44). Atferd som bryter med institusjonens reglement får med andre ord konsekvenser, og kan i romanuniverset medføre at en fjernes fra avdelingen:

Derimod blev man ret omgående fjernet fra denne lukkede afdeling for sindssyge kvinder, hvis man i længere tid viste tegn på unormal optræden. Og enhver vil dog give mig ret i, at det ikke er normalt at skrike i vilden sky midt om natten, løbe spliternøgen ned ad den lange gang eller – værst af alt – smadre de rækker af urtepotter, fru Vodskov, køkkenkonen, som var afdelingens virkelige leder, prydede de smalle vindueskarme med. For denne frækhed fandtes der end ikke i de første dage nogen som helst undskyldning, og det faldt ikke mere den forkomne overlæge ind at forsvare synderen under sin ugentlige hastesvisit på stedet (Ditlevsen, 1975b, s. 17–18).

Det fremkommer her at pasienter som oppfører seg unormalt fjernes fra avdelingen.

Spørsmålet blir så hva som ligger i begrepet «unormal optræden». For Lise er det å skrike høylytt på nattetid, løpe naken i korridorene eller smadre kjøkkensjefens urtepotter sett på som avvikende atferd, og det tydeliggjøres at også overlegen har sluttet å unnskyldde slik oppførsel under sin ukentlige hastesvitt på stedet. Visitter preget av hastverk er noe vi også har sett i beskrivelsen av Hieronimus' stuegang. Avdelingens overlege kan komme og gå som han vil, mens flertallet av pasientene er bundet til avdelingen. Overlegen er med andre ord høyt posisjonert i avdelingens hierarki. Vi har alt fastslått at makten som er knyttet til overlegen er bundet i sinnssykediskursen, og ikke tilhører legen personlig.

Avdelingsstrukturen muliggjør likevel maktutøvelsen som her blir brukt til å fjerne pasienter som oppfører seg etter det som ifølge diskursen på institusjonen blir ansett som «unormal optræden».

Det bør dessuten bemerkes at kjøkkenkonen fru Vodskov omtales som «afdelingens virkelige leder», noe som kan peke i retning av at det på avdelingen har funnet sted et brudd med den patriarkalske familiestrukturen. Ikke bare er fru Vodskov kvinne, hun innehar dessuten ikke medisinsk kompetanse. At det i romanuniverset finnes kvinnelige leger og mannlige sykepleiere underbygger påstanden. I tilfellet med fru Vodskov er tilsynelatende verken kjønn eller medisinsk kompetanse avgjørende for statusen. Videre fremkommer det at «[f]or de idioter, der stadig tror verden er styret af fornuft, kunne det naturligvis godt se ud, som om man her udskrev de syge og beholdt de raske» (Ditlevsen, 1975b, s. 18). Det presiseres at det fra utsiden kan se ut til at de på St. Hans skrev ut de sykeste og beholdt de friske, men fortelleren understreker at det kun er idioter, som fremdeles tenker at verden er styrt av fornuften, som tror på den slags. Sitatet kan bli sett på som en kritikk av Foucaults fremstilling av fornuft og galskap som absolutte motsetninger (Foucault, 2008, s. 7).

Beskrivelsene av fru Vodskovs forhold til Lise underbygger Goffmans påstand om at personalet på totale institusjoner ved enkelte anledninger finner ut at de «[...] ikke har nogen grund til at afstå fra en nærmere og 'varm' tilknytning til enkelte af klienterne» (Goffman,

1967, s. 66). At kjøkkensjefen har utviklet et slik forhold til Lise blir klart gjennom følgende skildring: «Fru Vodskov plejer ikke at bebyrde sig med bekymringer om patienternes fremtid, når de først er udenfor hendes synsvidde. Men det er noget andet med Lise, som har skrevet en konfirmationssang til hendes yngste og derved ikke alene har sikret sig en varig plads i fru Vodskovs hjerte, men i al evighed er blevet fritaget for den ugentlige køkkentjeneste» (Ditlevsen, 1975b, s. 32). Lises kunstneriske aura medfører goder, og praksisen svarer fint til Goffmans utgreiing om privilegiesystemet.

5.4.2 Innkvarteringsprosedyrer og bruk av tvang

Til tross for at Lise Mundus opplever privilegier som innlagt, er det også mulig å spore mindre hyggelige trekk fra Goffmans teori i beskrivelsene av institusjonaliseringen. Også i dette romanuniverset opererer de ansatte ut ifra Goffmans teori om den menneskelige natur. Goffman utdyper: «Personalet har den oppfattelse, at alene det at komme ind er et eklatant bevis på, at vedkommende er den slags person, som institutionen er beregnet til at tage sig af» (Goffman, 1967, s. 68). Tankegangen illustrer han med følgende setning: «En mand i et statshospital må være syg» (Goffman, 1967, s. 68). Det forekommer med andre ord en automatisk identifikasjon av pasientene, hvilket tydeliggjøres i Lises korte dialog med en pleier like etter oppvåkningen på forgiftningssentralen: «Hvorfor er jeg bundet fast?» spør Lise. «For ikke at falde ud af sengen. Man er altid urolig, før man vågner helt. De skal straks blive fri» lyder svaret (Ditlevsen, 1968, s. 52). Lise spør hvorfor hun er bundet fast, og får til svar at det skyldes at alle pasienter er urolige like før de våkner. Pleierne har med andre ord allerede dannet seg et inntrykk av Lise før hun i det hele tatt har rukket å våkne.

Det kan virke rart at Lise føler på frihet på en avdeling som praktiserer bruk av beltelegging og tvangsmedisinering. Både under oppvåkning på forgiftningssentralen og på lukket avdeling på Statshospitalet opplever Lise Mundus ufrivillig beltelegging. Ved beltelegging har ikke pasienten makt over sin egen kroppsstilling. Lise låses inne på enerom, legges i belter og er «[...] derved berøvet muligheden for at foretage små, justerende bevægelser, f.eks. fordi man ligger ubekvent» (Goffman, 1967, s. 39). Goffman understreker her at ens bevegelsesfrihet forsvinner fullstendig, og selv små justeringer blir for pasienten vanskelig å gjennomføre.

I forlengelse av dette med beltelegging presiserer Goffman at «[k]rænkelser eller indskrænkning af personligheden vil højst sandsynligt medføre akut belastning for individet,

men for den, som er træt af denne verden eller plaget af skyldfølelser over for sine omgivelser, kan denne krænkelse meget vel bringe psykisk lettelse» (Goffman, 1967, s. 42). Lise svarer til Goffmans nevnte kriterier. Hun er trett av den fremvoksende moderne tankegangen og plaget av skyldfølelse overfor barna sine. Løsningen blir å ta eierskap i sinnssykediskursen, og på denne måten få mulighet til å definere seg selv. Innleggelsen kan dermed betraktes som et forsøk på å få kontroll over egen situasjon. Selv om Lise legges i belter, er det hun selv som har sørget for det. Lises endelige selvmord kan ses i forlengelse av dette. Ved å selv velge å avslutte livet, tar Lise endelig kontrollen over eget liv – en tragisk konsekvens av hennes uoppklarte forhold til omgivelsene sine.

At tvang utgjør en del av institusjonens behandlingsformer, forteller oss noe om avdelingens sinnssykediskurs. Som nevnt kan det virke som om personalet arbeider ut ifra en teori om den menneskelige natur. Når pasienter er urolige og lite samarbeidsvillige trekkes slutningen om at de bør beltelegges. Pasienter skal behandles, og når de utagerer kreves en viss type handling. Det kan virke som at det foreligger et kausalt årsaksforhold mellom visse typer atferd og gitte handlingsmønstre i sinnssykediskursen. Etersom personalet innehar mer medisinsk kompetanse enn pasientene, og dermed også høyere status, er det lite pasientene kan gjøre for å unnsnippe (Foucault, 2008, s. 179).

Det finnes også andre eksempler på at helsepersonellet bruker sin makt og posisjonering til å innskrenke pasientenes frihetsfølelse. Idet Lise våkner etter selvmordsforsøket oppdager hun at «[d]e hadde taget hendes armbåndsur, og guldlænkerne om hals og håndled var også væk» (Ditlevsen, 1968, s. 53). Det er nettopp mangelen på denne typen trivielle ting Lise Mundus' tanker går til idet hun våkner: «Ingen cigaretter, ingen penge, intet tøy, ingen læbestift, kam eller tandbørste» (Ditlevsen, 1968, s. 59). Etter en stund får Lise imidlertid utdelt det hun selv kaller statseide eiendeler:

Ved siden af Lises seng stod der et bord, på hvis hylde der var anbragt en sæbeskål, en kam og en tandbørste, der altsammen var statens ejendom og uden forbindelse med lignende genstande i det hjem, hun havde forladt som en drøm, der ikke efterlader sig varige spor (Ditlevsen, 1968, s. 132).

Goffman forklarer praksisen slik: «individets personlige ejendele er en betydningsfuld del af det materiale, hvoraf han opbygger sin personlighed, men som institutionsklient bliver han sandsynligvis lettere at manøvrere med for personalet, jo mere man berøver ham for alt 'det personlige'» (Goffman, 1967, s. 63). Både såpeskålen, kammen og tannbørsten føles fremmede, og Lise har ingen forhold til tøflene og badekåpen. Praksisen med utdeling av

eiendeler forsterker følelsen av institusjonalisering. På forgiftningssentralen får Lise dessuten vite at «[d]et koster staten 110 kroner dagen at have Dem liggende» (Ditlevsen, 1968, s. 54). Slik tydeliggjøres det at institusjonen Lise er lagt inn på utgjør en brikke i samfunnets kapitalistiske næringskjede. Institusjoner har ansatte, som regnes som fornuftige, som arbeider med å ta vare på de innlagte og antatt ufornuftige pasientene. Dermed illustrerer sinnssykediskursen Foucaults poeng om at institusjonen er stedet hvor fornuften regjerer over ufornuften (Foucault, 2008, s. 7).

Til tross for at det er staten som betaler for Lises institusjonsopphold, skyldes ikke innleggelsen i første omgang et ønske om å skjerme samfunnet. I *Vilhelms værelse* blir det tydelig at Lise ved flere anledninger har vært innlagt for hennes egen sikkerhets skyld. I sitt åpne brev til Vilhelm, beskriver Lise ektemannens elskerinne slik: «Hun drikker ikke, hun har aldri vært narkoman som jeg, og hun er dig uden tvivl så tro som en gasmåler eller en vridemaskine [...] Alt ved hende er forskjelligt fra mig. Hun ryger ikke engang» (Ditlevsen, 1975b, s. 41). At Lise understreker at alt ved Mille er ulikt henne selv, indikerer at Lises livsstil er preget av alkohol og narkotiske rusmidler. Lises misbruk fører, som vi har sett, til at hun utgjør en fare for seg selv og innleggelsene kan dermed forklares som forsøk på å skjerme Lise fra et samfunn som gir henne tilgang på midler hun kan bruke til å skade seg selv. Institusjonaliseringens opprinnelige funksjon, som Foucault beskriver gikk ut på å skjerme samfunnet, er dermed ikke beskrivende i tilfellet med Lise Mundus (Foucault, 2008, s. 37).

5.5 Helvete hos Ditlevsen

Sett i lys av Goffmans teori kan Lises pilleoverdose altså betraktes som et rømningsforsøk. Lise har følelsen av å ha mistet sin posisjon og sin rolle både innen- og utenfor husets fire vegger, og det er særlig den nye tids ideologi, og kravene denne representerer, som er skyld i dette. Innestengt i sitt eget hjem opplever Lise med andre ord å miste sin frihet, og hjemmesituasjonen kan av den grunn sammenlignes med et opphold på det Goffman i *Anstalt og menneske* kaller en total institusjon, eller enda verre, med et opphold i helvete.

Goffman poengterer at «[d]et er noget socialt grundlæggende i det moderne samfund, at den enkelte som regel sover, leger og arbejder på forskellige steder» (Goffman, 1967, s. 13). Et sentralt kjennetegn ved totale institusjoner er at skillet mellom de nevnte sfærene hvikes ut: alle aspekter ved tilværelsen utspilles nå på samme sted og under den samme myndighet. En

slik beskrivelse utgjør en treffende karakteristik av hvordan Lise Mundus har det hjemme i sin egen leilighet. Her sover, arbeider og utfører hun alle sine hverdagslige rutiner på det samme avgrensede arealet.

Som vi har sett opplever Lise at Gitte sakte men sikkert tar over alle hennes funksjoner i hjemmet: hun lager mat, steller i leiligheten og ligger med ektemannen. Lise Mundus mister på denne måten sin identitet og sin funksjon i familien. Sine egne familiemedlemmer opplever hun som fremmede, og det tar ikke lang tid før hun konkluderer med at familien, med Gitte i spissen, forsøker å bli kvitt henne. Lise sammenligner situasjonen med følelsen av at ens eget ansikt smelter og forsvinner:

Det lød, som når glasting knuses i tusinde skår, og angsten vældede op i hende igen. Hun lagde røret på gafflen og hørte Gerts og Hannes latter trænge igennem fjernsynslarmen. Helvede omgav hende, og hun skjulte hovedet i hænderne. Tårerne gled ned over hendes kinder, og det føltes som om ansigtet smeltede og løb ut mellem fingrene (Ditlevsen, 1968, s. 49).

Like etter at Lise har ringt doktor Jørgensen, for å informere ham om at hun har tatt en overdose sovepiller, velter angsten opp i henne og hun føler at hun befinner seg midt i helvete. Krysspresset og mistenksomhetene omslutter henne, og i et forsøk på å slippe unna det, tar Lise overdosen med piller.

Det tar to døgn før Lise våkner etter overdosen, og hun befinner seg til sin lettelse på giftsentralen. Så snart hun er i stand til det, blir hun undersøkt av en lege, som spør henne hvorfor hun gjorde det. Lise forklarer: «Jeg trængte så frygtelig, sagde hun oprigtigt, til at se nye ansigter» (Ditlevsen, 1968, s. 54). Lises forklaring lyder flåsete, men ved hjelp av fortelleren får leseren vite at den stemmer. Hun trengte *oppriktig* å se nye ansikter. Ordet «opriktigt» understreker her fortellerens sympati. Legen på giftsentralen derimot, er mindre sympatisk i sine uttalelser: «Tiden er ikke inde til at sige morsomheder, sagde han iskoldt (Ditlevsen, 1968, s. 54). Legens svar understreker at han ikke har tiltro til Lises forklaring, og han avslutter samtalen med å påpeke hvor mye det koster staten å ha Lise innlagt.

De frihetsinnskrenkende tiltakene Lise blir utsatt for i hjemmet, kan være noe av forklaringen på hvorfor hun trengte å se nye ansikter. For det første tar Gitte sovepillene til Lise, og forklarer det med at «Gert har bedt mig om at opbevare dem» (Ditlevsen, 1968, s. 18). Gitte hevder at Gert har bedt henne ha kontroll på Lises piller fordi han frykter at Lise skal lide samme skjebne som kontordamen Grete. Det skal imidlertid vise seg at det slett ikke er

sikkert at Gert har bedt om en slik tjeneste. I siste kapittel er Lise kommet hjem igjen, Gitte er oppsagt, og Gert spør sin kone hvorfor hun tok pillene:

Hvorfor tog du egentlig de tabletter?

Fordi Gitte lod dem stå frit fremme, sagde hun, skønt du havde bedt hende om at gemme dem.

Aldrig i livet, udbrød han. Vi havde slet ikke talt om dem.

Så løj hun for mig, sagde hun. Hun sagde, at du frygtede, jeg skulle gøre det samme som Grete (Ditlevsen, 1968, s. 155).

Dialogen kan tolkes på to ulike måter. Enten har Gitte løyet om oppdraget fra Gert, eller så lyver Gert. Hva som er tilfellet, er for leseren vanskelig å avgjøre.

For det andre har Lise enerom i leiligheten. Hun sover ikke sammen med ektemannen, og eneværelset hindrer interaksjon med de øvrige familiemedlemmene. Ifølge Goffman fungerer dette som en barriere mot sosialt samspill. At Lise ikke husker sist hun snakket ordentlig med datteren underbygger dette: «Det var meget længe siden, hun havde været alene med Hanne. Hun vidste ikke, hvem der forhindrede hende i det» (Ditlevsen, 1968, s. 23–24). Lise er usikker på hva som forhindrer kommunikasjonen, men det er tydelig at den bidrar til å forsterke følelsen av å være isolert.

Gitte skal dessuten ha forhindret Nadja i å komme på besøk. Tidlig i *Ansigterne* ytrer Lise ønske om å invitere venninnen over på frokost. Ønsket innfris, og like før besøket er overstått sier Nadja: «Jeg må gå nu [...] Det var rart at se dig. Hver gang jeg har ringet i den sidste tid, har Gitte holdt mig væk, som om der var lig i huset. Hun sagde, at du arbejdede og ikke måtte forstyrres» (Ditlevsen, 1968, s. 36). Nadja forteller at hun flere ganger har forsøkt å kontakte Lise, men at Gitte har holdt henne borte. Gittes forklaring har vært at Lise ikke har måttet forstyrres. I tråd med Goffmans teori om totale institusjoner kan det se ut til at Lise har vært utsatt for et besøksforbud i eget hjem. Man skal imidlertid være forsiktig med å trekke en forhastet konklusjon. Ettersom leseren ikke har tilgang til Gittes perspektiv, er det vanskelig å avgjøre om Gitte faktisk har onde intensjoner, eller om det foreligger andre årsaker til at hun har holdt Nadja på avstand. At man som leser ikke klarer å avgjøre hva som er tilfellet, er nettopp noe av det som gjør *Ansigterne* så uhyggelig. Har Gitte en intensjon om å gjøre Lise gal? Eller er det Lise det er noe galt med?

5.5.1 Sinnssykdom som en form for frihet

Dersom vi leser Lises overdose som et rømningsforsøk, er det mulig å argumentere for at Lise betrakter sinnssykdom som en form for frihet. Ved å omfavne likegyldigheten og dermed

sykdommen, unnslipper Lise forpliktelser, egen familie og Gitte, og hun kommer seg på denne måten ut av en situasjon som oppleves vanskelig. At det finnes en sammenheng mellom kvinners posisjonering i samfunnet og sinnssykdom, var noe lege og kvinnesaksforkjemper Edvard Bull forsøkte å gjøre folk oppmerksomme på allerede i 1889.

Under et foredrag i Kvindesagsforeningen i 1889, knytter Edvard Bull det avtagende hysteriet til bedringen i kvinners politiske og sosiale situasjon (Bull, 1889, s. 38).⁴⁸ Bulls hypotese er med andre ord at kvinnens friere stilling har ført til færre hysteritilfeller. Debatten det her siktes til var særlig sterk på 1890-tallet, perioden som karakteriseres som hysteriets gullalder i Europa. Den fant med andre ord sted lenge før Ditlevsens tid, men som vi har sett hevder Brantly at 1800-tallskvinnens angst har overlevd hos Ditlevsen, og at man på mange måter kan betrakte Else Kant som Lise Mundus' litterære bestemor (Brantly, 1995, s. 257–263).

Bulls påstand om at kvinner har opplevd «Fremskridt i Frihed» (Bull, 1889, s. 38), gjelder formelt også for Lise Mundus, som blant annet mottar priser for skrivingen sin, har hushjelp og intervjues i aviser. Lise har imidlertid opplevd å miste orienteringssansen. Hun vet ikke lenger hvem hun er verken som kunstner, mor eller hustru. I tråd med tiden bør hun skrive mer moderne, men i stedet skriver hun litteratur for barn. Sine egne barn er det hushjelpen som tar seg av, og selv ikke sin egen ektemann klarer hun stille opp for eller tilfredsstille. Innesperret i eget hjem forsøker hun på paradisk vis å leve opp til idealene. Løsningen blir å søke tilflukt i sykdom og innleggelse med overlege Jørgensen som en slags veiviser.

Man skal imidlertid være forsiktig med å diagnostisere Lise med den foreldede diagnosen hysteri. Bull påpeker at det er en sammensatt diagnose, som tidvis overlapper med det samtiden betraktet som sinnssykdom (Bull, 1889, s. 9 og 15). Et eksempel som likevel peker i retning av at Lise Mundus har hysterisymptomer er tilfellene med krampe: «En sanselig vellyst betog hende og udslettede alt. Hendes krop spændte sig i en høj bue, og hun mistede bevidstheden» (Ditlevsen, 1968, s. 96). Beskrivelsen av Lises krampe svarer fint til Bulls utgreiing om hysteriets fysiske symptombylde, som omfatter «uvilkaarlige Bevægelser, Kramper, og omvendt [sic] Lammelser» (Bull, 1889, s. 20).

⁴⁸ Jeg har ikke til hensikt å sette likhetstegn mellom hysteri og sinnssykdom. I sitt foredrag om hysteri påpeker Edvard Bull imidlertid at «[...] Overgangen til virkelig Sindssygdøm [ligger] ikke saa fjern, hvor Vrangforestillingerne er tvungne og hvor Udslaget i Handling kan stige til manikale Udbrud» (Bull, 1889, s. 15). Med utgangspunkt i Bulls uttalelse tenker jeg at det er mulig å anta at bedringen i kvinners politiske og sosiale situasjon også kan ha spilt en rolle når det kommer til forekomsten av sinnssykdom.

Med dette som utgangspunkt, kan Lises hengivelse til sykdommen bli sett på som en protest mot manglende frihet, innestenging og marginalisering. Samtidig fungerer innleggelsene, som tidligere påpekt, som en form for selvhevdelse. Gjennom innleggelsen gjenvinner Lise kontrollen over eget liv. Hjemme i egen leilighet har hun mistet sin identitet og sin stemme, hvilket hun gjenfinner på avdelingen for sinnssyke. Foucaults poeng om at de internerte «ble satt i varetekt [...] på bekostning av sin individuelle frihet» (Foucault, 2008, s. 38) stemmer med andre ord ikke for Lise Mundus, som på mange områder opplever økt frihet som innlagt. At Lise trivdes som pasient, tydeliggjøres også under en samtale med Gerts elskerinne Mille. Elskerinnen forklarer at «du [Lise] befandt dig faktisk bedst, når du var indlagt. Ingen mand kunne holde til alle de selvmordsforsøg, for du mente dem jo aldrig alvorligt» (Ditlevsen, 1975b, s. 118). Mille forklarer at Lises gjentatte selvmordsforsøk har gitt omgivelsene inntrykk av at Lise trives som pasient i psykiatrien. Samtidig understrekes det igjen at Lise flere ganger har gjennomført selvmordsforsøk, uten å egentlig ville dø.

5.6 Synet på sinnssykdom utenfor institusjonen

Som beskrevet innledningsvis i dette analysekapittelet gjør fokaliseringsskiftene i *Vilhelms værelse* det mulig for leseren å danne seg et bilde av hva de andre romankarakterene tenker om Lise Mundus. Allerede i kapittel to møter vi Lises nærmeste nabo, fru Thomsen. Fru Thomsen er en eldre dame, som lever av å leie ut værelser til unge menn, og det er hun som får Kurt til å svare på Lises kontaktannonse. Kurt forstår først ikke hvem fru Thomsen sikter til, og hun forklarer:

Hende nedenunder – Lise Mundus – hende med kærlighedsdigtene – jeg har tit nok fortalt dig, hvordan de lever. Jeg vidste det, da jeg så hende og drengen komme alene hjem fra sommerferien. Den sidste var hende for klog. Hun er rendt af med ham, med manden. Man kan altid kende en vraket kvinde – jeg kan – hun så mere nøgen ud, end hvis hun havde smidt alt tøjet. For en måned siden blev hun hentet i ambulance og kørt væk, men det er ikke første gang. Og selv om manden ikke er for køn, så må det være et helvede at have en sindssyg kone (Ditlevsen, 1975b, s. 14).

Fru Thomsen gir en lite sympatisk fremstilling av Lise, og refererer til henne som «hende med kærlighedsdigtene» og «sindssyg». Den gamle konen er tydelig på at hun lenge har visst at det har stått dårlig til i naboileiligheten, og at hun enkelt kjenner igjen en vraket kvinne. Fru Thomsens beskrivelser indikerer at medfølelsen Lise får fra omgivelsene i *Ansigterne* – syv år senere – har forsvunnet. Ved åpningen av *Vilhelms værelse* portretteres hun i stedet som en kvinne som ser «mere nøgen ud, end hvis hun havde smidt alt tøjet».

I *Ansigtene* derimot fikk vi blant annet se Nadja forsøke å overtale Lise til å søke hjelp. Nadja, som selv er barnepsykolog, har tydelig tro på at syke mennesker bør oppsøke helsepersonell for behandling. Sinnssykediskursen kan altså sies å være preget av behandlingsoptimisme og en holdning om at avvikende atferd krever behandling. At dette er tilfelle, viser seg også i Lises medpasient Gretas historie: «Greta har en mand [...] Han afleverer sin kone her, når hun begynder at sige underlige ting og henter hende igen, når hun holder op» (Ditlevsen, 1975b, s. 26). Her tydeliggjøres det hvordan mennesker som avviker fra normen avleveres på en behandlingsinstitusjon hvor de blir boende til de oppfører seg i tråd med det samfunnet betrakter som «fornuftig».

Til tross for at omgivelsene tilsynelatende har mindre sympati for Lise i oppfølgerromanen om henne, virker det likevel som om flere av romankarakterene er ivrige etter å få en bit av henne. Dette gjelder eksempelvis journalisten Vera Lindblom som under et planlagt intervju med Lise, sjokkeres av synet av barnebokforfatteren: «Synet af Lise havde rystet hende en lille smule. Hun så tynd og ældet ud [...]» (Ditlevsen, 1975b, s. 50). Like etter ankomst, skjenker Lise vin til dem begge: «Lise drak til Veras forundring glasset ud på een gang. Var hun virkelig dranker?» (Ditlevsen, 1975b, s. 51–52). Journalisten legger spekuleringene bort og konsentrerer seg i stedet om oppgaven: «[...] at give et sympatisk billede af en tapper kvinde, som trods sit næsten uovervindelige tab havde fået skindet på næsen igen og var i fuld gang med sin næste bog» (Ditlevsen, 1975b, s. 52). Til tross for at hun finner det vanskelig, holder Vera seg til oppdraget om å fremstille Lise så sympatisk som mulig.

Som følge av sitt vaklende ekteskap har Lise også havnet i økonomiske vanskeligheter: «Samme morgen havde hun modtaget et uhyggeligt brev fra skattevæsenet, hvoraf det fremgik, at hun skulle betale fem gange 10. 000 kroner i restskat. Så meget var der ikke tilbage på hendes bankkonto» (Ditlevsen, 1975b, s. 68). Dette vet mediebransjen å dra nytte av. Sjefsredaktøren Lise kaller Hårfagre, blir tipset om: «[...] at få Lise Mundus til at skrive sine erindringer til bladet [...] For tiden er folk helt vilde med kendte menneskers åbenhjertige afsløringer, eller hvad man nu kalder det?» (Ditlevsen, 1975b, s. 68). Hårfagre kjenner på dette tidspunktet til krisen Lise befinner seg i. Likevel legger han det ovennevnte forslaget frem for Lise, som på grunn av sine økonomiske utfordringer, takker ja til tilbudet. Situasjonen illustrerer at fokuset på behandling og tilfriskning, som vi har sett står sterkt hos helsepersonellet i romanuniverset, ikke får gå på bekostning av muligheten for penger og publisitet, til tross for at medieoppstyret virker negativt på Lises helsetilstand.

5.6.1 Justisministeren og ombudsmannen

Et trekk ved samfunnet som forteller at det har skjedd en utvikling i synet på sinnssykdom, er etableringen av ombudsmannsinstitusjonen.⁴⁹ Hit sender man klager vedrørende en forvaltningsmyndighet, enten det gjelder kommune eller stat. Ved innleggelsen på psykiatrisk sykehus er Lise svært hallusinert, og som tidligere beskrevet er hun blant annet overbevist om at avdelingen slår de eldste pasientene ihjel. Hun planlegger av den grunn å skrive til justisministeren: «Hun skulle sørge for, at verden fik at vide, hvilke uhyrlige forbrydelser der her fandt sted. Hun ville skrive til justitsministeren, at man øjeblikkelig måtte undersøge saken» (Ditlevsen, 1968, s. 71). På dette tidspunktet samsvarer Lise Mundus' prosjekt med det til Else Kant.

På et tidspunkt blir Lise fortalt at det er ombudsmannen og ikke justisministeren man kontakter dersom man ønsker å skrives ut fra avdelingen. På dette tidspunktet har Lise imidlertid funnet seg til rette på avdelingen, og selv om hun ytrer at planen er å skrive til ombudsmannen, forblir ytringen bare en intensjon. Som vist endrer Lises holdning til egen innleggelse seg underveis i *Ansigerne*, og for Lise er en innleggelse å sammenligne med et fristed. Som pasient slipper hun å forholde seg til andre enn seg selv og helsepersonellet. Hun opplever dessuten å ha mer kontroll på avdelingens sinnssykediskurs enn diskursene som preger samfunnet utenfor, hvilket gjør et opphold i psykiatrien mer attraktivt for henne enn tilværelsen som mor, ektefelle og kunstner.

⁴⁹ Tilsvare det vi i Norge kaller sivilombudet.

6 Avsluttende sammenligning

Innledningsvis i denne oppgaven formulerte jeg spørsmålet om det er mulig å spore en utvikling i sinnssykediskursen i Danmark dersom man leser Skrams og Ditlevsens institusjonsromaner. Ditlevsens romaner, *Ansigterne* og *Vilhelms værelse* konnoterer naturlig til Amalie Skrams romaner *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen*, og med et tidsintervall på åtti år skildrer begge forfatterne en kvinnelig kunstners møte med psykiatrien. Ved hjelp av Foucaults diskursteori og Goffmans teori om totale institusjoner har jeg studert hvilken sinnssykediskurs Else Kant og Lise Mundus forholder seg til. Det er informativt å se hvordan ulike romankarakterer snakker om, eller lar være å snakke om, sinnssykdom, hvordan pasienter bor og behandles samt hvilke faktorer som kan virke sykdomsproduserende. Og siden romanene er klart selvbiografiske, gir de opplysninger om hvordan sinnssykediskursen så ut da tekstene ble skrevet.

Det ble tydelig at overlegene utgjør sentrale brikker i romanuniversenes forståelse av sinnssykdom. Ikke bare understreker dette Foucaults poeng om legens opphøyde status, det vitner på samme tid om en opprettholdelse av troen på det vitenskapelige. Romanenes mest sentrale overleger, professor Hieronimus og doktor Jørgensen, skildres som rake motsetninger. Mens Hieronimus vier Else lite oppmerksomhet, er doktor Jørgensen en lege som tar seg tid til, og jobber på lag med, pasientene sine. Som en følge av dette utvikler de to hovedkarakterene svært ulike forhold til sine respektive leger.

Forskjellen i lege-pasient-forholdet kommer særlig til uttrykk i overlegenes språkbruk og pasienttilnærming. Mens Lise aldri får stilt noen diagnose, informerer Hieronimus Knut om at Else er «flyvende gal» (Skram, 1895a, s. 222). Hieronimus nekter Else å ha kontakt med ektemannen og slik fremprovoserer han et sinne hos henne. Sinnet brukes som belegg for å holde henne på avdelingen, og Elses sinneutbrudd blir i tråd med universets sinnssykediskurs sett på som et tegn på sinnssykdom. Lise derimot, som på et tidspunkt går fysisk til angrep på en medpasient, får aldri stilt en tilsvarende diagnose og det nærmeste man kommer en diagnostisering i hennes tilfelle er Jørgensens bemerkning om at hun er «en smule hallucineret» (Ditlevsen, 1968, s. 75).

Diagnostiseringsfraværet hos Ditlevsen henger trolig sammen med sinnssykediskursens sterke tilfriskningsfokus. Tanken om at syke mennesker blir bedre av et institusjonsopphold, kommer til uttrykk hos både Skram og Ditlevsen, men står særlig sterkt på doktor Jørgensens

avdeling. Mens Lise Mundus ved flere anledninger, og fra forskjellige leger, får høre at hun begynner å bli bedre, stiller legene på KH6 svært ledende spørsmål i sine undersøkelser av Else Kants helsetilstand. Den diagnostiske kulturen legger her opp til at man skal finne igjen visse diagnostiske kjennetegn hos pasienter, og det kan dermed virke som at tilfriskningsfokuset må vike til fordel for diagnostiseringsfokuset hos Skram.

At fokuset på pasienten har utviklet seg ett skritt lenger i Ditlevsens romanunivers, kommer også til uttrykk gjennom etableringen av en klagemyndighet. Ved etableringen av en kontrollkommisjon erkjenner samfunnet viktigheten av å ivareta pasienters juridiske rettigheter. Lise Mundus informeres om muligheten hun har til å påklage egen behandling. Else Kant på sin side får bekreftet sin rettighetsløse tilværelse i en dialog med reservelegen på KH6. Legen forteller henne at en mann lovlig kan holde sin kone innesperret mot hennes vilje, og at det på denne måten lett kan skje misbruk. Den sinnssykes tale ble med andre ord ikke tatt hensyn til, og Else får virkelig kjenne på at de gales tale lenge ble vurdert som «verken sann eller betydningsfull» (Foucault, 2018, s. 10).

Paradoksalt nok får ikke fokuset på tilfriskning gå på bekostning av muligheten for å tjene penger i Ditlevsens romanunivers. Pasienter har fått styrket sine rettigheter, men hensynet står ikke sterkere enn muligheten for publisitet og seertall. Romanene om Lise Mundus drøfter ikke mediebransjens utnyttelse av henne, men jeg tør likevel hevde at situasjonen viser hvordan dagens publisitetsfokus kan fungere sykdomsfosterende for mennesker i sårbare posisjoner. Det kan med andre ord være grunn til å stille spørsmål ved om fokuset på offentlige personer har gått for langt hos Ditlevsen, så vel som i dagens mediesamfunn. Vi har sett en utvikling hvor Else Kant sperres inne for å skjerme samfunnet, til Lise Mundus' innleggelse som i hovedsak dreier seg om å beskytte Lise mot seg selv. Etter endt analyse kan det imidlertid virke som at Lise i like stor grad har behov for å skjermes fra offentlighetens rampelys.⁵⁰

Til tross for at kvinnene legges inn på ulike grunnlag, tar det ikke lang tid før begge innordner seg den rådende sinnssykediskursen. De tilpasser seg diskursen og bruker denne bevisst til å

⁵⁰ Her kan man vise til at Tove Ditlevsen selv valgte å utlevere seg. Som vist i resepsjonskapittelet hevder enkelte anmeldere at hun gikk for langt i noen av romanene sine. I forlengelse av dette kunne det vært interessant å undersøke hvilken påvirkning mediedekningen hadde på forfatteren, som vi vet tok sitt eget liv et halvt år etter utgivelsen av *Vilhelms værelse*.

manipulere sine omgivelser – men med ulike formål. Else Kant prøver lenge å bevege seg utenom diskursen. Ifølge Foucault skal ikke mennesker kunne gjøre motstand mot diskursen, og Elses prosjekt tapper henne raskt for krefter. Hun ender av den grunn med å gå på kompromiss med systemets diskurs. Dette skjer idet hun innser at hennes eneste sjanse for å unnsnippe psykiatriens klør, er å delvis oppfylle Hieronimus' krav om underordning. Lise Mundus på sin side innordner seg helt bevisst og frivillig ettersom hun, i motsetning til Else, har et brennende ønske om å forbli innlagt. De to kvinnenes ulike prosjekter tydeliggjøres blant annet i deres syn på frihet. Elses tanker om frihet henger sammen med utskrivelse, noe som uttrykkes i følgende avsnitt fra *På Sct. Jørgen*:

Else blev gående op og ned i sit lange, smale værelse. Hun skjøv gyngestolen tæt ind til væggen for at få bedre plads. Det var, som det sang inde i hende. Hvordan fremtiden blev, hvad hun end fik at gjennemgå – hvad vilde det altsammen være mod dette, at ha sin frihed! At igjen bli ansét som et menneske, og ikke lenger tilhøre den kaste, som samfundet ikke regned med (Skram, 1895b, s. 218).

Sitatet fra *På Sct. Jørgen* understreker at Else, etter å ha mottatt beskjeden om at hun skal skrives ut, overveldes av tanken på frihet. Hun tilhører ikke lenger en oversett kaste, og fremtiden bekymrer henne ikke nå som hun snart er fri.

En tilsvarende følelse av frihet er å finne igjen hos Lise Mundus idet hun våkner på forgiftningssentralen: «Pludselig huskede hun det hele og smilede ud i luften af befrielse. Hun var sluppet fra dem, hun var faldet ud af deres erindring som en fisk gennem et brudt sted i nettet» (Ditlevsen, 1968, s. 51). Lise er omtåket etter å ha sovet i nesten to døgn. Det tar av den grunn litt tid før hun får oversikt over hva som har skjedd og hvor hun befinner seg. Innsikten om at hun har greid å unnsnippe leiligheten, familien og Gitte fyller henne imidlertid med stor glede, og hun tenker at hun endelig har unnsliuppet usikkerheten og er fri. Mens Else sammenligner tiden på Hieronimus' sjette avdeling med et opphold i helvete, er Lises helvetesforestilling knyttet til hjemmet. De to kvinnenes ulike syn på frihet illustrerer oppgavens hovedpoeng, nemlig at til tross for at samfunnet på enkelte området har beveget seg fremover, kan kvinner fortsatt bli syke av de rådende samfunns- og familiestrukturane.

At kvinner har fått styrket sin samfunnsposisjon i *Ansigtene* og *Vilhelms værelse*, viser seg blant annet i Lise Mundus' mottakelse av en litteraturpris, hennes publiserte erindringer og intervjuer i Danmarks store aviser. I analysen så vi også hvordan Lise sørger for å få seg selv innlagt, i motsetning til Else som på oppfordring fra andre menn, legges inn av sin mann. Som pasient får Else beskjed om at hun ikke kan skrives ut før enten Knut eller en overlege gir

klarsignal om det. Lise på sin side har mulighet til å klage til ombudsmannen. Det er imidlertid ikke bare kvinnelige pasienter som har fått økt status. Sykepleierjobben er ikke lenger forbeholdt kvinner, ei heller er stillingen som lege forbeholdt menn. At kjøkkenkonen fru Vodskov, som på tross av sitt kvinnelige kjønn og manglende medisinske kompetanse, omtales som «afdelingens virkelige leder» (Ditlevsen, 1975b, s. 18), kan dessuten tyde på at noe holder på å skje med psykiatriens patriarkalske familiestruktur.

Det virker imidlertid som at økt status og bedre posisjonering har gått på bekostning av kvinnesamholdet hos Ditlevsen. Else Kant uttrykker ved flere anledninger sin takknemlighet overfor sykepleierne på avdelingen, og hun beskriver det som vemodig å forlate pleierne og enkelte av medpasientene både ved overføringen til Sct. Jørgen og ved den endelige utskrivelsen. Lise Mundus på sin side, som vi har sett drømme om en innleggelse preget av et trygt kvinnefellesskap, får ikke drømmen oppfylt før hun møter Greta på Sct. Jørgen. Muligheten for at Lise er for syk til å inngå i et slikt fellesskap på kommunehospitalet er selvfølgelig til stede. Likevel kan man, i store deler av fortellingen om henne, lese om kvinner som saboterer hverandres ekteskap, og som tilsynelatende ikke arbeider på lag med hverandre.

Vi har sett Susan C. Brantly gi patriarkatet skylden for Lise Mundus' sammenbrudd. Etter mitt skjønn er dette en konklusjon med modifikasjoner ettersom det, som nevnt, finnes ting som tilsier at samfunnet hos Ditlevsen ikke er like patriarkalsk lenger. Som vist i denne avhandlingens analyser betyr ikke utviklingen at kvinner har det så mye bedre av den grunn. Med utviklingen dukker det opp nye utfordringer, som i tilfellet med Lise Mundus blant annet kommer til uttrykk ved at hennes antagonister er kvinner, ikke menn. Mediesamfunnets utnyttelse av mennesker i sårbare situasjoner er et annet eksempel. Lises utfordringer er med andre ord ikke kun representert av menn, noe som understreker at det ikke bare er faktorer ved patriarkatet, slik Brantly fremstiller det, som bidrar til å fremprovosere Lises psykiske sammenbrudd. Andre faktorer i samfunnet, kombinert med Lises forventninger til seg selv, spiller også en rolle når det kommer til hennes sykdomsforløp.

Å lese Skrams og Ditlevsens romaner opp mot hverandre viser at sinnssykediskursen har gjennomgått en utvikling i løpet av en tidsperiode på åtti år. Underveis i analysen har det likevel slått meg at det fremdeles foreligger forbausende mange likheter når det kommer til psykiatriske institusjoner. I begge romanuniversene isoleres de to kvinnelige hovedpersonene

etter et psykisk sammenbrudd. Begrunnelsen for skjermingen er likevel ulik. Deler av innkvarteringsprosedyrene ligner, og det utøves tvang på begge avdelinger. Mens Else Kant holdes tilbake mot sin vilje, forekommer det i tilfellet med Lise Mundus episoder av beltelegging og tvangsmedisinering. Vi har sett folk reagere på bruk av tvang i Skrams samtid, og fremdeles er tvang i psykiatrien jevnlig oppe til diskusjon i media.

Både Skram og Ditlevsen var opptatt av normalitetsbegrepet, og begge forfatterne ga ut litteratur som tematiserer praksisen på psykiatriske sykehus. At tematikken fremdeles fascinerer, engasjerer og provoserer underbygges av at det fremdeles utgis litteratur som omhandler sinnssykdom og institusjonalisering.⁵¹ Med internett har dessuten nye delingsplattformer kommet til, noe som i sin tur øker interessen for skjønnlitterære og selvbiografiske sykdomsskildringer. Sistnevnte er noe Linda Nesby tematiserer i sin bok *Sinne, samhold og kjendiser* fra 2021. Mediefokuset som vi så i Ditlevsens romanunivers kan av den grunn sies å ha beveget seg enda lenger. Utviklingen innebærer nye utfordringer, og rammer store deler av befolkningen. Sammenlignet med Skrams samtid er ikke det nordiske samfunnet like patriarkalsk lenger, likevel blir mennesker fremdeles syke under påvirkningen av usunne samfunns- og familiestrukturer, noe som kan tyde på at Else Kants nedstigende linje av litterære slektninger trolig vil vokse seg lenger.

⁵¹ Her kan man nevne titler som *En dåre fri* (2010) av Beate Grimrud, *Skuggen og dronninga* av Lars Amund Vaage (2010), svenske Sara Stridsbergs roman *Beckomberga* (2014) og norske Ingrid Melfald Hafredals *Harehjerte* (2017).

Litteraturliste

- Andersen, J. (1997) *Til døden os skiller. Et portræt af Tove Ditlevsen*. København: Gyldendal.
- Andersen, J. (2022) *Ditlevsen: en biografi*. København: Gyldendal.
- Andersen, P.T. (2012) *Norsk litteraturhistorie*. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget.
- Anker, Ø. og Beyer, E. (1982) «Og nu vil jeg tale ud» «Men nu vil jeg også tale ud»: *brevvekslingen mellom Bjørnstjerne Bjørnson og Amalie Skram 1878–1904*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Barthes, R. (2013) [1976–1977] *How to live together: novelistic simulations of some everyday spaces*. Oversatt av: Kate Briggs. New York: Columbia University Press.
- Bernhardsen, E.C.R. (1975) Ditlevsens ny [sic] bog, et hekseværk af en roman, *B.T.*, 5. september, s. 9.
- Bjerkelund, R. (1988) *Amalie Skram: dansk borger, norsk forfatter*. Oslo: Aschehoug.
- Bjørnson, B. (1896) Den moderne norske Litteratur, *Tilskueren*, 13. Aarg., s. 265–293.
- Bondevik, H. (2019) *Hysteri i Norge: et sykdomsportrett*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Borum, P. (1975) Den rene kærlighed, *Ekstra bladet*, 5. september, s. 16.
- Bourdieu, P. (2001) [1998] *Masculine Domination*. Oversatt av Richard Nice. Cambridge: Polity.
- Brantly, S.C. (1995) The Madwoman in the Spacious Apartment: Tove Ditlevsen's *Ansigtterne*, *Edda*, (3), s. 257–265.
- Bremer, J. (1996) *En diktertragedie: en psykiatrisk patografi om Amalie Skram*. Oslo: Solum Forlag.
- Bull, E. (1889) *Om hysteri: Foredrag i norsk Kvindesagsforening den 19de November 1889*. Kristiania: H. Aschehoug & Co.
- Busk-Jensen, L. (1980) Psykiske strukturer i Amalie Skrams romaner, *Kultur og klasse*, 10(39), s. 15–44.
- Busk-Jensen, L. (1996) Erindringens labyrint, i Jensen, E.M. (red.) *Vide verden 1900–1960*. København: Rosinante, s. 482–493.
- Dahlerup, P. (1975) Den kvindelige naturalist, *Vinduet*, 2(29), s. 30–37.
- Ditlevsen, T. (1968) *Ansigtterne*. København: Steen Hasselbalchs Forlag.
- Ditlevsen, T. (1975a) *Tove Ditlevsen om sig selv*. København: Gyldendal.
- Ditlevsen, T. (1975b) *Vilhelms værelse*. København: Gyldendal.
- Ellefsen, B. (2022) Absolutt alt kan skje i disse setningene, *Morgenbladet*. 13. mai. Tilgjengelig fra: <https://www.morgenbladet.no/boker/anmeldelser/2022/05/13/absolutt-alt-kan-skje-i-disse-setningene/> (Hentet: 13. september 2022).

- Engelstad, I. (1984) *Sammenbrudd og gjennombrudd: Amalie Skrams romaner om ekteskap og sinnssykdom*. Oslo: Pax Forlag.
- Felman, S. (2003) *Writing and Madness*. California: Stanford University Press.
- Foucault, M. (1977) [1975] *Overvåkning og straff: det moderne fengsels historie*. Oversatt av Dag Østerberg. Oslo: Gyldendal.
- Foucault, M. (1999) [1976] *Seksualitetens historie 1: viljen til viten*. Oversatt av Espen Schaanning. Oslo: EXIL.
- Foucault, M. (2002) [1969] *Vetandets arkeologi*. Oversatt av Carl Gustaf Bjurström. Lund: Arkiv förlag.
- Foucault, M. (2008) [1961] *Galskapens historie i opplysningens tidsalder*. Oversatt av Fredrik Engelstad og Erik Falkum. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Foucault, M. (2018) [1971] *Diskursens orden: tiltredelsesforelesning holdt ved Collège de France 2. desember 1970*. Oversatt av Espen Schaanning. Oslo: Spartacus.
- Gammelgaard, L. (2016) Psykosen hos Tove Ditlevsen, *Information*, 16. juli. Tilgjengelig fra: <https://www.information.dk/moti/anmeldelse/2016/07/psykosen-tove-ditlevsen> (Hentet: 13. september 2022).
- Gilbert, S.M. og Gubar, S. (1979) *The Madwoman in the Attic: the woman writer and the nineteenth-century literary imagination*. New Haven: Yale University Press.
- Goffman, E. (1967) [1961] *Anstalt og menneske: den totale institusjon sosialt sett*. Oversatt av Knud Eilskov. København: Jørgen Paludans Forlag.
- Gradenwitz, M. (1985) *Knud Pontoppidan og patienterne: etatsraaden, sypigen, Amalie Skram, gevinden*. København: Akademisk Forlag.
- Gudme, A.K. (1968) Metaforisk make-up, *Information*, 21. oktober, s. 4.
- Hacking, I. (2004) Between Michel Foucault and Erving Goffman: between discourse in the abstract and face-to-face interaction. *Economy and society*, 33(3), s. 277–302.
- Hamm, C. (2000) Sannhet og sinnssykdom: En lesning av Amalie Skrams romaner *Professor Hieronimus* og *På St. Jørgen*, i Bøe, Y. (red.) *Årbok 2000*. Bergen: Amalie Skram Selskapet, s. 71–88.
- Hamm, C. (2018) Kvinnelig galskap revisited: Om resepsjonen av Amalie Skrams sinnssykehusromaner i feministisk lys, *Prosopopeia*, 27(1/2), s. 56–63.
- Helle, O.V. (2018) Tove Ditlevsen i Penguin Modern Classics, *Vagant*, 31. oktober. Tilgjengelig fra: <http://www.vagant.no/tove-ditlevsen-i-penguin-modern-classics/> (Hentet: 13. september 2022).

- Hyltoft, O. (1975) Digteren Tove Ditlevsen sejrer trods selvmord og druk og galskab: I en fantastisk hensynsløs bog overstråler hun sin fornedrelse, *Aktuelt*, 5. september, s. 22.
- Jacobsen, E. (1976) 'Ansigerne', *Politiken*, 27. august, 2. sektion, s. 5–6.
- Kelstrup, T. F. (2015) Galskab og skiftende ansigter, *Udbrud!*. Tilgængelig fra: <https://www.magasinetudbrud.dk/2015/11/22/galskab-og-skiftende-ansigter/> (Hentet: 16. september 2022).
- Kistrup, J. (1975) Tove Ditlevsen om den kærlighed, der er fortvivlelse, *Berlingske tidende*, 5. september, s. 6.
- Krane, B. (1951) *Amalie Skram og kvinnens problem*. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Langås, U. (2004) *Kroppens betydning i norsk litteratur 1800–1900*. Bergen: Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke AS.
- Lundbo Levy, J. (1974) Efterord, i Skram, A. (red.) *Professor Hieronimus*. Oslo: Pax Forlag, s. 167–175.
- Lundbo Levy, J. (1976) *De knuste spejle: billeder og modbilleder i kvindelitteratur*. København: Tiderne Skifter.
- Lyhne, V. (1981) *Eksperimentere som en gal: psykiatriens sidste krise: Brun, Andreassen, Schimmelmann & Amalie Skram contra professor Pontoppidan*. Århus: Modtryk.
- Møllergård, M. (2000) *Epoker i dansk psykiatri*. København: Munksgaard.
- Nesby, L. (2021) *Sinne, samhold og kjendiser: sygdomsskildringer i skandinavisk samtidslitteratur*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Petersen, A. C. (1992) Tove Ditlevsen and the Aesthetics of Madness, *Scandinavian Studies*, 64(2), s. 243–262.
- Pontoppidan, K. (1897) *6te Afdelings Jammersminde*. København: Th. Linds Eftf.
- Ramberg, I.L. (2022) *Imot institusjonen. En analyse av Amalie Skrams Professor Hieronimus og På St. Jørgen (1895) og Knut Hamsuns Paa gjengrodde Stier (1949)*. Doktoravhandling. Tromsø: Norges arktiske universitet.
- Retterstøl, N. (2006) *Store tanker, urolige sinn. 21 psykiatriske portretter*. Oslo: Damm.
- Richard, A.B. (1976) *Kvindelitteratur og kvindesituation. Socialisering, offentlighed og æstetik. En undersøgelse af kvinders litterære produktionsvilkår med analyser af Tove Ditlevsen og Jette Drewsen*. København: Gyldendal.
- Rønning, A.B. (1984) «Kvinnelig vanvidd og mannlig rasjonalitet» En analyse av Amalie Skram: Professor Hieronimus og På St. Jørgen, *Edda*, (84), s. 275–288.
- Sartre, J.P. (2001) [1943] *Being and nothingness: an essay in phenomenological ontology*. Oversatt av Hazel E. Barnes. New York: Citadel Press.

- Schaanning, E. (1997) *Vitenskap som skapt viten. Foucault og historisk praksis*. Oslo: Spartacus Forlag A/S.
- Self, J. (2021) The Faces by Tove Ditlevsen review – a tortured life turned into art, *The Guardian*. 26. Januar. Tilgjengelig fra: <https://www.theguardian.com/books/2021/jan/26/the-faces-by-tove-ditlevsen-review-a-tortured-life-turned-into-art> (Hentet: 13. september 2022).
- Selmer, H. (1846) *Almindelige Grundsætninger for Daarevæsnets Indretning: som fast Resultat af Videnskab og Erfaring*. Kjøbenhavn: I Commission hos F.H. Eibe.
- Skram, A. (1895a) *Professor Hieronimus*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- Skram, A. (1895b) *På Sct. Jørgen*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag.
- Syberg, T. (1997) *Tove Ditlevsen: Myte og liv*. København: Tiderne Skrifter.
- Thorbjørnsen, L. (1968) Digterinde i udvikling, *Aktuelt*, 26. september, s. 12.
- Tiberg, A. (1910) *Amalie Skram som kunstner og menneske*. Kristiania: Aschehoug.
- Aaslestad, P. (1999) *Narratologi: en innføring i anvendt fortelle teori*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Aaslestad, P. (2009) Amalie Skrams asylromaner revisited, *Edda*, 109(1), s. 53–66.

Sammendrag

Masteroppgave i nordisk litteratur

Institutt for lingvistiske, litterære og estetiske studium

Universitetet i Bergen

Mai 2023

Student: Tomine Hovda

Veileder: Christine Hamm

Tittel: Helvete eller fristed?

Undertittel: En sammenligning av sinnssykediskursen i Amalie Skrams romaner om Else Kant og Tove Ditlevsens romaner om Lise Mundus

I denne oppgaven undersøker jeg om det er mulig å spore en utvikling i sinnssykediskursen i Danmark dersom man leser Amalie Skrams romaner *Professor Hieronimus* og *På Sct. Jørgen* (begge utgitt i 1895) og Tove Ditlevsens romaner *Ansigterne* (1968) og *Vilhelms værelse* (1975). Ved hjelp av Michel Foucaults diskursteori og Erving Goffmans teori om totale institusjoner studerer jeg sinnssykediskursen hovedpersonene Else Kant og Lise Mundus forholder seg til. Her inngår undersøkelser av hvordan ulike romankarakterer snakker om, eller lar være å snakke om, sinnssykdom, hvordan pasienter bor og behandles samt hvilke faktorer som kan virke sykdomsproduserende.

Overlegene utgjør sentrale brikker i romanuniversenes sinnssykediskurs. Deres språkbruk og pasienttilnærming er avgjørende for pasientenes opplevelse av institusjonaliseringen. Else Kant opplever å bli oversett av overlegen sin. Situasjonen medfører fortvilelse og sinne, hvilket fører til at hun stemples som sinnssyk. Lise Mundus på sin side får aldri stilt noen diagnose, og til tross for beltelegging og tvangsmedisinering ønsker hun å forbli innlagt på lukket avdeling. De to kvinnenenes ulike opplevelser kommer særlig til uttrykk i deres helvetesforestillinger. Mens Else skildrer Kommunehospitalets 6. avdeling som et helvete, sammenligner Lise tilværelsen hjemme i egen leilighet med et helvetesopphold.

Foucaults poeng om at diskurser endres i takt med samfunnsmessige endringer bekreftes ved at kvinnens bedre posisjonering hos Ditlevsen medfører endringer i sinnssykediskursen. Likevel er det mulig å argumentere for at kvinner nå står overfor nye utfordringer, deriblant knyttet til medieutviklingen. Kampen mot patriarkatet er med andre ord ikke over, men nye utfordringer er kommet til, noe som igjen påvirker den rådende sinnssykediskursen.

Abstract

MA thesis in Nordic Literature

Department of Linguistic, Literary and Aesthetic Studies

University of Bergen

May 2023

Student: Tomine Hovda

Tutor: Christine Hamm

Title: Hell or freedom?

Subtitle: A comparative analysis of the discourse on madness in Amalie Skram's novels about Else Kant and Tove Ditlevsen's novels about Lise Mundus

This MA thesis is a comparative study of the discourse on madness in Amalie Skram's novels *Professor Hieronimus* (1895) and *På Sct. Jørgen* (1895) and Tove Ditlevsen's *Ansigterne* (1968) and *Vilhelms værelse* (1975). Michel Foucault's discourse theory and the concept of a total institution as described by Erving Goffman serve as the theoretical framework, through which I investigate how changes in human interactions and cultural developments affect the discourse on madness. This includes an examination of how various characters discuss, or avoid, the topic of madness; the patients' treatment and living conditions; and which factors can contribute to mental illness.

In this thesis I argue that the doctors play a key role in shaping the discourse on madness. The doctors' language and treatment are crucial to how Else Kant and Lise Mundus feel about being institutionalized. Else is left with the impression that the superintendent makes arbitrary decisions for his patients, and she gets furious when he refuses to authorize her release. Her reaction is then used as a proof of her insanity. Lise, on the other hand, is never diagnosed, yet wishes to stay hospitalized despite seclusion, restraints and involuntary medication. The contrasting experiences of the two women are highlighted by their depictions of hell.

Foucault argues that discourses and social change drive each other. Building on this, I have found that when the status of women improves, the discourse on mental illness changes. Although the status of women may seem to have improved in Ditlevsen's novels, women are still struggling with patriarchy. Additionally, new challenges are always appearing, for example through the development of media, which is also influencing the discourse on madness.

Oppgavens profesjonsrelevans

Arbeidet med denne masteroppgaven er på flere måter relevant for min fremtidige profesjonsutøvelse. For eksempel utgjør «Tekst i kontekst» ett av kjerneelementene i den nye læreplanen i norsk (NOR01–06). Kjerneelementet understreker at tekster som leses skal knyttes både til kulturhistorisk kontekst og til elevenes egen samtid. I min masteroppgave har jeg undersøkt om det er mulig å spore en utvikling i sinnssykediskursen slik den kommer til uttrykk i Skram og Ditlevsens institusjonsromaner. Det vil også være mulig å foreta lignende undersøkelser med et nyere sammenligningsgrunnlag i klasserommet. En mulighet er å be elevene om å sammenligne måten man snakker om psykisk sykdom på hos Skram og Ditlevsen med nyere sakprosa eller skjønnlitteratur som tematiserer psykisk helse. Innenfor læreplanens tverrfaglige tema ‘demokrati og medborgerskap’ regnes det å sette seg inn i andre menneskers livssituasjon og utfordringer som en viktig forutsetning for utviklingen av forståelse, toleranse og respekt for andre mennesker (Utdanningsdirektoratet, 2020, s. 3).

I forlengelse av psykisk helse-tematikken er det naturlig å vise til det tverrfaglige temaet ‘folkehelse og livsmestring’. Denne oppgavens romaner tar opp temaer som psykisk og fysisk helse, mellommenneskelige relasjoner og identitet. I læreplanens overordnede del slås det fast at det «å kunne gi uttrykk for egne følelser, tanker og erfaringer [...] er viktig for å håndtere relasjoner og delta i et sosialt fellesskap» (Utdanningsdirektoratet, 2020, s. 3). Romanene om Else Kant og Lise Mundus kan brukes som utgangspunkt for samtaler og/eller skriftlige øvelser om nettopp identitetsutvikling og livsmestring. En slik anvendelse av romanene, vil i sin tur kunne ha en danningsfunksjon.

Foruten relevansen skjønnlitteraturen har, ser jeg også på gjennomføringen av et selvstendig forskningsprosjekt som profesjonsrelevant. Ett av kompetansemålene for elever i Vg3 går ut på at elevene skal kunne «skrive litterære tolkninger og sammenligninger» (Utdanningsdirektoratet, 2020, s. 14). I sammenheng med skriveoppgaver knyttet til eksempelvis dette kompetansemålet, tilbys gjerne veiledning. Gjennom masterprosessen har jeg tilegnet meg kunnskap som gjør meg bedre rustet til å gi fremtidige elever god støtte både når det gjelder lesestrategier, kritisk kildebruk, leservennlig strukturering og bruk av fagbegreper. Spisskompetansen vil komme til nytte når jeg skal veilede elevtekster, og vil også kunne brukes som utgangspunkt for undervisningsplanlegging.

Tilhørende litteraturliste

Utdanningsdirektoratet. (2017). *Overordnet del – verdier og prinsipper for grunnopplæringen*.

Fastsatt i forskrift ved kongelig resolusjon. Læreplanverket for Kunnskapsløftet 2020.

Tilgjengelig fra: <https://www.udir.no/lk20/overordnet-del/?lang=nob>

Utdanningsdirektoratet. (2020). *Læreplan i norsk (NOR01–06)*. Fastsatt som forskrift.

Læreplanverket for Kunnskapsløftet 2020. Tilgjengelig fra:

<https://data.udir.no/k106/v201906/laereplaner-lk20/NOR01-06.pdf?lang=nob>